

Népszámlálások Erdély területén 1850 és 1910 között

A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem szociológiai tanszékének felkérésére,
a Studia Censualia Transsilvanica c. sorozat 6. kötetébe írt utószó

A következőkben a Studia Censualia Transsilvanica sorozat eddig megjelent köteteinek forrásait ismertetjük, vagyis lényegében a hivatalos osztrák és magyar népszámlálások 1850–1910 közötti történetét tekintjük át. (Beleértve azokat a népszámlálásokat is, melyekre a sorozat egyelőre nem terjedt ki.) Áttekintésünk nem önálló feldolgozás, hanem a téma magyar nyelvű szakirodalmának kivonatolt ismertetése abból a célból, hogy azok legfontosabb információihoz az érdeklődő román közönség közvetlenül is hozzájusson. Ennek során említést teszünk a modern népszámlálásokat közvetlenül megelőző fontosabb központi adatgyűjtésekről, a prestatisztikai időszak egyéb jellegű forrásaira azonban nem utalunk.¹ A sorozat eddigi irányultságának megfelelően az etnikai (nemzetiségi–anyanyelvi és felekezeti) vonatkozásokra összpontosítunk. Természetesen a népszámlálások valamennyi fontosabb jellemzőjét bemutatjuk, mindenre kiterjedő és részletes információkhoz azonban csak a hivatkozott irodalom tanulmányozásával juthat a kutató. Feldolgozásunkban az 1850. és 1857. évi népszámlálást illetően Dávid Zoltán, illetve Dányi Dezső forrásközléseire, az 1869–1910. évi népszámlálások tárgyalása során pedig Thirring Lajos alapvetésére támaszkodtunk. Rajtuk kívül Bokor Gusztáv, Láng Lajos és Jekelfalussy József, továbbá Konek Sándor és Kovacsics József munkáiból merítettünk.² A felhasznált forrásokra kivételes esetektől eltekintve a továbbiakban külön nem hivatkozunk.

Az 1850. évi népszámlálás előzményei

A népszámlálás mai fogalmának nagyjából megfelelő népesség-számbavételekre a XVIII. század második felétől kezdve került sor az osztrák birodalomban. Az 1753. és 1754. évi rendelkezések úgynevezett „lélekösszeírások” (Seelen-Consignation, Consignatio Animarum) segítségével kívánták megismerni a tényleges népesség számát, kor, nem, családi és társadalmi állapot szerinti összetételét. Az összeírásokat háromévenként tervezték megtartani; a népességet közigazgatási és egyházi hatóságok írták külön-külön össze. A kétféle úton nyert adatok egyeztetését és összesítését a tartományi hivatal (Landesstelle) végezte el. A vonatkozó rendelkezések – mai ismereteink szerint – nem terjedtek ki sem az akkori Magyarországra és Erdélyre, sem a katonai igazgatás alatt álló határ menti tartományokra. Az első ilyen népszámlálást 1754-ben tartották. A következő végrehajtását a hétéves háború megakadályozta, így arra csak 1761-ben került sor. Mivel ez nem járt kielégítő eredménnyel, 1762-ben az összeírási lajstromokat némiképp módosították és évenkénti összeírásokról, valamint azok népmozgalmi statisztikával való kibővítéséről rendelkeztek. A népességszámok és a népmozgalmi adatainak mérlegyszerű egybevetése közel kilenc évtizeden keresztül egyik legjellemzőbb – bár

¹ A rendkívül szerteágazó és igen gazdag forrásanyagot Aurel Răduţiu és Ladislau Gyémánt bibliográfiája tárja fel: *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania 1690–1847*. Bucureşti, 1995. A források közül a fontosabbakat ld. a bukaresti Állami Levéltár által közreadott válogatásban: *Izvoare de demografie istorică. Vol. I. Costin Feneşan, Vol. II. Ediție întocmită Iosif I. Adam, Ion Puşcaş*. Bucureşti, 1986–1987.

² Dávid Zoltán: *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*. 2. javított kiad. Budapest, 1994; Dányi Dezső: *Erdély 1857. évi népszámlálása*. Budapest, 1992; Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Budapest, 1993; Thirring Lajos: *Az 1869–1910. évi népszámlálások története és jellemzői. 1. rész. 1869–1910*. Budapest, 1983; Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. Budapest, 1896; Láng Lajos – Jekelfalussy József: *Magyarország népességi statisztikája*. Budapest, 1884; Konek Sándor: *Az Ausztriai–Magyar Monarchia statisztikai kézikönyve*. 2. kiad. Pest, 1868; *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1957; *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1963.

ugyanakkor sok nehézséget és hibát is tartalmazó – vonása volt az osztrák tartományok és Magyarország népszámlálási gyakorlatának.

Az osztrák hadsereg 1769. évi átalakítását követően a lélekösszeírások az újonnan bevezetett általános hadkötelezettséghez igazodtak: végrehajtójuk a katonaság volt és céljuk a katonakötelesek megállapítása lett. Emellett folytatódtak a polgári hatóságok összeírásai is. A párhuzamos számbavételek eredményei természetesen nem egyeztek egymással, ezért 1777-től kezdve ismét változtattak az összeírás rendszerén. Az erről 1775. szeptemberében hozott udvari dekrétum és a hozzáfűzött utasítások képezték – néhány kisebb módosítástól eltekintve – az 1850. évi népszámlálással lezáruló „feudális-katonai jellegű” népszámlálási korszak alapját. Az 1777. évi *Conscriptio Animarum* – a papok és nemesek kivételével – már Magyarországra is kiterjedt. A felvétel során a népességet és az igavonó állatokat a polgári hatóságok írták össze, az összeírás felülvizsgálását pedig a katonaság végezte el. Elsősorban a hadkötelezettség alá eső 18–40 éveseket vették tüzetesebben számba. Az ekkor először alkalmazott „családi” vagy „háztartási íveken” az egyes személyek vallása és családi állapota mellett a férfiak korát, foglalkozását, katonai szolgálatra alkalmas vagy alkalmatlan voltát is feljegyezték, az egyházi férfiak, nemesek, honoráciorok és tisztviselők, valamint a zsidók és a nők korára azonban nem voltak figyelemmel. Az 1777. decemberi pápens alapján a családi ívekből településenként az összesítések alapját képező Népszégekönyveket (*Populations Buch*) állítottak össze, az 1781. áprilisi udvari rendelet pedig a Népszégekönyvek továbbvezetését – évenkénti átvizsgálását, kiegészítését, illetve módosítását – írta elő.

A Mária Terézia és II. József ideje alatt végrehajtott *Conscriptio Animarum*, *Consignatio Animarum* néven ismert összeírások mellett a XVIII. század legátfogóbb összeírása a II. József-féle népszámlálás volt. Ez egyúttal Magyarország és Erdély első általános népszámlálása, amely a polgári igazgatás alatt álló területek összességére, és mindenkinek a számbavételére, tehát a papokra és nemessékre is kiterjedt. Legfőbb célja az újonccsallítás és az adókivetés jobb megszervezése volt, de rendkívüli a jelentősége az akkori ország társadalmi és gazdasági helyzetének megismerése szempontjából is. Egyénekenkénti adatfelvétel alapján a nemek, családi állapot, foglalkozás, illetve társadalmi helyzet szerinti megoszlást is figyelembe vette, adatokat gyűjtött a vándormozgalomról és bizonyos határok között feltüntetette a férfi népesség kormegoszlását. A későbbi, XIX. században készült népszámlálások adatgyűjtési területei közül az iskolai képzettség, a vagyoni helyzet, az anyanyelv kivételével úgyszólván minden kérdésre választ adtak a népszámlálás kérdőívén, bár ennek az alapanyagnak csak egy részét dolgozták fel a katonai szempontokhoz igazodó csoportosítás szerint. Hiányossága, hogy csupán a férfinépesség adatait kérdezte részletesen, a női népességet egyetlen adatba vonta össze. A modern népszámlálások pontosságát csak azért nem éri el, mert bár megkezdését az egész országban azonos időpontban rendelték el, végrehajtása során az adatgyűjtés tényleges egyidejűségét nem valósították meg.³ A népszámlálásra Magyarországon 1785-ben, Erdélyben pedig 1786-ban került sor. A közvéleményi összesítés főbb adatait a népmozgalom és a vándormozgalom eredményeinek felhasználásával továbbvezették, s ezek alapján történt 1786-ban és 1787-ben a népszámlálás felülvizsgálata (*rectificatio*ja).

Az 1788/1789. évi török háborúk, majd II. József halála, illetve rendeleteinek visszavonása, továbbá a kiváltságaik csorbításától tartó nemesség ellenállása miatt a rendes népszámlálás megismétlése elmaradt. Bár 1791-ben a magyar rendek, felismerve a cenzus fontosságát, megígérték egy külön népszámlálási törvény alkotását, az végül is csak 1802-ben jött létre. A törvény a papságot és nemességet kivette a megszámláltatás kötelezettsége alól. Kizárták továbbá a katonaság közreműködését és a munkálatokat a polgári hatóságokra bízta. Ennek megfelelően hajtották végre az 1804–1805. évi, teljes körűnek nem tekinthető magyarországi számbavételt. A népszámlálás jellegű összeírás lajstromos kérdőívén történt; egysége a család, illetve a háztartás volt, a férfi lakosságra vonatkozóan foglalkozást, kormegoszlást és vallási megoszlást is kérdezett. Tartalmazta továbbá a távollevők és az ideiglenesen jelenlevők számát is.⁴ A végrehajtási utasítás értelmében az összeírást a megyékben a természetes szaporodás és vándorlás alapján évenként tovább kellett vezetni. Ezt azonban nem minden

³ *Az első magyarországi népszámlálás. (1784–1787.)* Szerk. Dányi Dezső és Dávid Zoltán. Budapest, 1960. 5. * p.

⁴ Az összeírást részletesen ismerteti Thirring Gusztáv: *Az 1804. évi népösszeírás*. Statisztikai Szemle. XIV, 1936. 1. sz.

megye tartotta be, egyes megyékben újra számláltak, másutt azonban csupán kiigazításokat végeztek, így csak egyes évekre vonatkozóan állnak rendelkezésre teljes összesítések.⁵ A megyei összeírások (Conscriptio animarum ignobilium) sorozata 1848-ig terjedt. A katonai határőrvidék közvetlenül az udvari haditanácsnak (Hofkriegsrath) volt alárendelve, úgyhogy – a katonai szervezetből adódóan – a számbavétel itt pontosabb. A haditanács 1814. évi rendelete alapján öt évenként folytak összeírások, évenkénti felülvizsgálattal. A férfinépességet a katonai szolgálatban lévők, a szolgálatra alkalmasak és alkalmatlanok szerint mutatták ki, az egész lakosságot pedig nemzetiség, vallás, családi állapot, polgárjog és foglalkozás szerint részletezték. Az adatokat az udvari haditanács összegezte. E korszakból fontosak még az egyházi hatóságok folyamatos népességi adatgyűjtései is. A katolikus és görög egyházmegyek, protestáns szuperintendenturák ebben az időben már nem csak a népesség számát, hanem a népmozgalmi eseményeket is feljegyezték. A korabeli népességstatisztikusok országleíró munkáihoz legnagyobb részt az egyházi sematizmusok szolgáltattak anyagot. Az 1829-ben létesített osztrák Statisztikai Hivatal táblázatos kiadványai (az úgynevezett Tafeln-kötetek) is, miután az 1804–1805-tel indult számlálást nem tartották megbízhatónak, a magyarországi népességi adatokat a lelkészek által eszközölt népösszeírásból merítették.

Az 1850. évi népszámlálás

Magyarország és Erdély területén az 1784–1787. évi első népszámlálást követően csupán hetedfél évtized múltán, a XIX. század közepén került sor újból hivatalos és általános népszámlálásra. Bár az 1848-ban létrehozott Országos Statisztikai Hivatal vezetője, Fényes Elek már tervbe vette az egész ország minden lakosára kiterjedő népszámlálást, a kis létszámú hivatal fennállásának rövid időszakában e nagyszabású feladatot nem tudta megvalósítani. Az 1848/49. évi magyarországi szabadságharc bukása, különösen pedig a Monarchia politikai és közigazgatási átszervezése után azonban elodázhatalanná vált egy új népszámlálás megszervezése. Erre az osztrák birodalom más országaiban is szükség volt, mivel az utolsó népszámlálást ezekben az országokban 1846-ban tartották. Magyarországon Karl Geringer, a polgári ügyek vezetésével megbízott császári biztos 1850. április 24-én rendelte el a népszámlálást, hogy az a hadsereg időről-időre való kiegészítése, a községek, a belső államigazgatás és az általános országismeret céljaira megbízható alapot szolgáltasson. A népszámláló munkát a katonai és polgári hatóságok közösen végezték. Nem alkalmaztak számláló ügynököket, minden családfőnek az összeíró bizottság elé kellett járulnia.⁶ A számlálást ugyanúgy tervezték, mint az osztrák tartományokban, de Magyarországon – továbbá Erdélyben, Horvát-Szlavonországban, illetőleg a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság területén – ezen felül a nemzetiséget is kimutatták. (A népszámlálási utasításnak megfelelően minden nagykorú állampolgár maga nyilatkozott nemzetiségi hovatartozásáról, a kiskorúak esetében szüleik rendelkeztek erről.) Erdélyben a népszámlálásról Ludwig von Wolgemuth, a tartomány katonai kormányzója intézkedett 1850. április 2-án kelt rendeletében. Hogy a munkálatokat gyorsabbá és pontosabbá tegyék, a konzisztóriumok útján itt felszólították a lelkészeket a felügyeletük alatt álló egyházközségek valamennyi hívének előzetes összeírására.⁷

A számlálás 1850 nyarán kezdődött, ám a műveletet a Poroszország elleni hadikészülődés miatt félbeszakították és csak 1851 nyarára fejezheték be. Valószínű, hogy Erdélyben az összeírást általában már 1850 nyarán befejezték, s a következő esztendőre legfeljebb az adatok feldolgozása, összesítése, a hibák esetleges javítása maradt. Az itteni összefoglaló tábla 1851. március 10-én készült el. Hivatalos részről is elismerik, hogy a népszámlálás eredményei részben a számlálás hosszú tartama, részben a forradalmi évek utóhatása következtében nem voltak kedvezőek. Korabeli becslések szerint a népszámlálásból a népesség 5–6 százaléka hiányzott, bár később sokallották ezt a hibahatárt.

⁵ Ezeknek az adatait Thirring Lajos tette közzé: *Népösszeírási adatok és adatforrások a nem nemes népességről a XIX. század első feléből. (Adatösszeállítás Thirring Gusztáv hagyatékából.)* Történeti Statisztikai Közlemények. 1959. 1–2. sz.

⁶ Az eredeti népszámlálási rendeletet és hivatalos utasítást, valamint a számlálóivet közli Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* 89–98. p.

⁷ A hivatali utasítást részletesen ismerteti Dávid Zoltán: i.m. 7–9. p.

Az alulszámlálásban az összeírók gyakorlatlansága, valamint a népszámlálási utasítások tartalmi pontatlansága, illetve bonyolultsága is közrejátszott. A felvétel egyik legnagyobb hiányossága az volt, hogy katonai és adminisztratív okok miatt – a jelenlevő, tényleges népességszám kimutatása mellett – valójában a jogi (honos) népesség megszámlálására és adataik különböző szempontok szerinti csoportosítására törekedett. A számbavétel csak a polgári népességre terjedt ki, a katonák összeírásáról külön intézkedtek. Erdélyben az első és második román határőrezred polgári és katonai népességét egyaránt összeírták, míg a két székely gyalogezred és huszárezred helységei csak polgári lakosságukkal szerepeltek. A népszámlálás eredményeit nem, családi állapot, kor, vallás és nemzetiség szerint tartományi és megyei összegzésben publikálták.⁸ A foglalkozási adatokat nem tették közzé, úgy hogy ismereteink e tekintetben szegényesebbek a II. József korabeli népszámlálás alapján kirajzolódó képnél.

Az összeírás településenkénti adatai sohasem kerültek közlésre és az idők során valószínűleg javarészt elkallódtak. (Csupán a magyarországi öt kerület településeinek – esetenként külterületeinek – jelenlevő népességszámát publikálták a Magyarországot illető Országos Kormánylap 1856. és 1858. évfolyamában, az 1857. évi közigazgatási beosztás szerint.) Az erdélyrészi községsorok azonban a Magyar Országos Levéltárban fennmaradtak. Az anyagot 1974-ben a budapesti Központi Statisztikai Hivatal Levéltárának akkori igazgatója, Dávid Zoltán vette gondozásába és 1983-ban megjelentette. A mindössze 30 példányban sokszorosított kötetet, ma már nehezen érthető politikai okokból, megjelenése pillanatától elzárták a nyilvánosság elől. Így csak 1994. évi – egyúttal az első kiadás számos elírását, hibáját korrigáló – újbóli kiadása juthatott az érdeklődők kezeihez.⁹ (A Studia Censualia Transsilvanica sorozat első kötete is e javított változat alapján készült.)

A budapesti forráskiadvány a föllelt adatokat a népszámlálás időpontjában fennálló közigazgatási tagolódást követve lehetőség szerinti teljességgel részletezte. (Erdély ekkor öt katonai kerületre – illetőleg a Szebeni katonai kerület alá rendelt két román határőrezredre – és 140 alkörzetre volt felosztva.) Az itt közölt adatok a következők: a helységben található házak, lakások, a jogi (azaz állandó) népesség, a távollévők, az idegenek, a tényleges (jelenlevő) népesség és a 17–26 év közötti katonaköteles férfiak száma, továbbá a jogi népesség nemek (illetve családi állapot), valamint nemzetiség és vallás szerint. Ezek az adatok az állatállomány (lovak és szarvasmarhák) számával egészülnek ki. (Összeszámlálásukról a népszámlálás külön nem rendelkezett.)

A nemzetiségi rovat magyarokat, székelyeket, románokat, szászokat, németeket, cigányokat, örményeket, zsidókat és egyéb nemzetiségűeket, a vallási rovat római katolikusokat, görög katolikusokat, görögkeletieket, reformátusokat, evangélikusokat, unitáriusokat és izraelitákat különböztet meg. Az örmény katolikusokról külön nem volt adat, ők a római katolikusok között szerepelnek. A forrásközlés az eredeti ívekhez képest csupán a hadköteles férfiak tíz korévét, a távollévők két (férfi–nő) rovatát, a helységben tartózkodó idegenekre vonatkozó adatokat, valamint a kisebb nemzetiségek adatait vonta össze. (Utóbbiakat egyébként a felvétel aggályos alapossággal részletezte: az eredeti íveken a sváb, osztrák, lotharingiai, cseh, illír, galíciai, olasz és görög megjelölés is szerepelt.)

Ami a székelyek és magyarok, illetve szászok és németek közötti különbségtételt illeti, hangsúlyozni kell, hogy különállásuk nem nyelvi–etnikai jellegű volt, hanem inkább történelmi múltjukban gyökerező korábbi sajátos jogi helyzetükből adódott. Ez azonban, különösen a székelyek esetében, a bevallások következtelensége miatt az összeírás adataiban csak részben tükröződik. Dávid Zoltán már a budapesti forráskiadvány első kiadásának bevezetőjében jelezte, hogy feltűnő módon egyik székely szék lakói teljes egészében székelyeknek, a másiké magyaroknak vallották magukat, de voltak vegyes helységek is. A székelység önálló nemzetiségként történt elkülönítése tehát az 1850. évi népszámlálás adatsoraiban valójában nem ad megbízható tájékoztatást e jellegzetes néprajzi csoport tényleges lélekszámáról; a népszámlálás nemzetiségi kategorizálása alapján a belső Székelyföld magyar etnikai közösségének alig 60 százalékát tekinthetnénk székelynek. Annak kiderítése, hogy milyen összetevők vezettek ehhez az ellentmondásos eredményhez, további kutatásokat igényel.

A népszámlálási utasítás nem tisztázta a nemzetiség fogalmát, így annak meghatározásába különféle szempontok keveredtek a rovat kitöltése során. A nemzetiségi felvétel eredményeit a ma-

⁸ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. I. Jrg., I. Heft.* Wien, 1851. Erdély adatai: *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. II. Jrg., I. Heft.* Wien, 1853. Az erdélyi részek főbb adatait ld. még E. A. Bielz nagyszombeni tudós szakszerű feldolgozásában: *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens.* Hermannstadt, 1857.

⁹ Dávid Zoltán: i.m.

gyar statisztikusok általában is fenntartásokkal fogadták, mivel véleményük szerint az abszolút kormány elfogult végrehajtó szervezete a magyarok számának megállapításakor a ténylegesnél alacsonyabb értékek meghatározására törekedett. A népszámlálás megítélésének skálája rendkívül széles: az óvatos tartózkodástól a teljes elutasításig terjed; legszigorúbb bírálója Fényes Elek volt. Az adatok torzulása a korabeli irodalomban megjelent utalások alapján okkal feltételezhető, az alulszámolás azonban valószínűleg nem volt túl jelentős; a magyar nemzetiségűek számából hiányzó hányadot mértéktartó becslés – éppen Fényes Elek egy évtizeddel korábbi állapotrajzából kiindulva – országosan is legfeljebb két százaléknnyira teszi.¹⁰

Az 1857. évi népszámlálás

Miután az 1850. évi népszámlálás nem mindenben járt a megfelelő eredménnyel, az osztrák Belügyminisztérium szinte azonnal megkezdte egy következő számbavétel előkészítését. Az érvényes jogszabályok értelmében háromévenként kellett volna népszámlálást tartani, az újabb census ennek megfelelően 1854-ben vált volna esedékessé. Végrehajtását azonban a közigazgatási-politikai reformok miatt későbbre halasztották. Széleskörű előmunkálatok után 1857. március 23-án császári pátens született az új számlálásról, és ugyanitt jelent meg a népszámlálási szabályzat is, a nyomtatványok mintáival együtt.¹¹ A katonai végvidék kivételével az egész birodalomra kiterjedő törvény értelmében minden hatodik évben október végén kellett népszámlálásra és azzal egyidejűleg a legfontosabb háziállatok összeírására sort keríteni. Az 1857. évi népszámlálás kezdetét ennek megfelelően október 31-re tűzték ki. Az összeírás ez alkalommal már kizárólag a polgári hatóságok részvételével történt és viszonylag rövid idő alatt, 1857. november–december hónapban lezajlott. A felvételt általában a községi előjáróságoknak kellett lefolytatniuk, amelyek önszámlálást alkalmaztak a háztulajdonos, illetve megbízottjának közreműködésével. Ott, ahol a számlálás lefolytatására a községi előjáróságot nem találták alkalmasnak, a járási hivatalok részéről számlálóbiztost rendeltek ki, aki kikérdezéssel tudakolta az érdekelték adatait. A lajstromos kérdőíveken felvett adatok községi, járási és kerületi összegzését a helyi közigazgatási szervek igen gyorsan elvégezték, így az országos (tartományi) összesítésekhez a Belügyminisztérium már 1858 márciusában hozzájutott. A népszámlálás ezúttal is csak a polgári népességre terjedt ki, a katonai népességet és hozzátartozóit a katonai hatóságok számolták meg.

A még 1853-ban elkészített (időközben többször is átdolgozott) tervezetek a korábbinál sokkal körültekintőbben és részletesebben tárgyalták az új népszámlálás tartalmi kérdéseit, amely nem csupán szervezettségével, de a pontosabb felvétellel, valamint a feldolgozás és közlés részletességével is jelentősen felülmúlta az 1850. évi számbavételt. Szakértő értékelés szerint az 1857. évi census az első tagja a modern, elsősorban demográfiai szempontokat szem előtt tartó népszámlálások sorozatának, és sok tekintetben a korszerű népszámlálási kritériumokat is teljesítő műveletnek minősíthető. Az 1857. évi népszámlálás érdemei között ki kell emelni a részletes foglalkozási, a korra vonatkozó és a tartózkodási hellyel kapcsolatos kérdéseket. Változatlan hiányosságaként róható fel, hogy ez a népszámlálás is a bizonytalanul körvonalazható jogi (honos) népesség struktúráját mutatta be. A vallásra, családi állapotra vonatkozó kérdések ugyanúgy szerepeltek, mint 1850-ben, 1857-ben azonban – az előző felvétel tapasztalatainak okulva – nem tudakolták a megszámláltak nemzetiségét.

Az 1857. évi népszámlálás adatait – a népességre vonatkozó információkat 66 rovatban részletezve – tartományi, megyei és járási bontásban a Belügyminisztérium 1859-ben publikálta, majd azok megjelentek a *Tafeln* 1861. évi kötetében is.¹² A települések adatsorait nem tették közzé, a nép-

¹⁰ Vargha Gyula: *A magyar nyelv hódítása az utóbbi tíz év alatt*. Közgazdasági Szemle. XVII, 1893. 1. köt. 258. p.; *Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. I. köt.* Budapest, 1983. 119.* p.

¹¹ Közli Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. 99–129. p.

¹² *Statistisches Übersichten über die Bevölkerung und der Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857*. Wien, 1859.; *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. K. K. Direction der administrativen Statistik. Neue Folge 3. Bd. 1855–57. I. Teil*. Wien, 1861. A népszámlálás erdélyi adatairól ez alkalommal is készült egy külön kötet: *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen nach der Zählung vom 31. October 1857*. Wien, 1859.

számlálási statisztikai iratanyagok túlnyomó része pedig időközben megsemmisült. Erdély területére vonatkozóan azonban két forrásanyag is fennmaradt. Az egyik egy kivételes értékű kéziratos összeállítás a budapesti Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában, amely – feltehetően a tervbe vett közigazgatási és területi reformok előkészületeinek szolgálatában – 1860-ban készült, és az 1857. évi népszámlálás teljes községsoros adatait foglalja magában Erdély és a részek területén. Az Erdély területi átszervezésével foglalkozó Organisirungs Landes Commission tevékenységének köszönhetően egy későbbi, 1862-ből származó három nyelvű dokumentum is ránk maradt, amely – egy újabb közigazgatási javaslat mellékleteként – a népesség 1857. évi számát, valamint vallási megoszlását tartalmazza helységenként a tervezett beosztás szerint (a Partium nélkül).¹³ A Studia Censualia Transsilvanica sorozat második kötete e táblaanyagnak a Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárában fellelt példánya alapján készült el.

A teljes községsorokra kiterjedő népszámlálási táblázatokat a budapesti Központi Statisztikai Hivatal Dányi Dezső összeállításában 1992-ben megjelentette.¹⁴ A Studia Censualia Transsilvanica sorozat harmadik kötete már ezt a forrást dolgozta fel.

Az 1857. évi erdélyi népszámlálás településenkénti adatait tartalmazó budapesti forráskiadvány a kézirat 1860. évi közigazgatási rendjét követi. Erdély politikai beosztása az 1854. évi Bach-féle területi reform nyomán jelentősen különbözött az 1850. évitől. A tartományt ekkor tíz kerületre, valamint 79 járásra bontották. Az új területi beosztás az 1857. évi népszámlálás végrehajtásáig, majd azt követően is, néhány község járási hovatartozásának megváltozása és pár település összevonása következtében tovább módosult. Ezeket a változásokat a feldolgozás külön jegyzetben részletezi. A kiadvány fő részét alkotó táblaanyag az eredeti kézirat néhány rovatát (a koréveket) összevonta és az adatokat fontossági sorrendben 56 tételben újra csoportosította. A rovatok a következő információkra terjednek ki: a házak száma, a lakások száma, a jelenlevő, távollevő, honos és idegen népesség száma 1857-ben, az 1850. évi jelenlevő népesség száma, a népesség száma vallás szerint, a népesség száma foglalkozás szerint, a népesség száma nemek (külön a jelenlevők és távollevők), valamint családi állapot szerint, a férfiak és nők létszáma főbb korcsoportok szerint. A demográfiai adatok a honos (jogi) népesség számát részletezik. A korcsoportok összevonását az adatfelvétel feltehető torzításai indokolták; az új csoportosítás úgy történt, hogy az megközelítse a korszerű kormegoszlás feltételeit. A felekezetek részletezése a római katolikusok, görögkeletiek, lutheránusok (evangélikusok), reformátusok, unitáriusok és izraeliták mellett ez alkalommal az örmény katolikusokra és örmény keletiekre, valamint az egyéb vallásúakra is kiterjedt (ilyeneket azonban a felvétel Erdélyben nem talált).

A forráskiadvány az Erdélyi Nagyfejedelemség járásainak és kerületeinek hivatalos osztrák adatsorait is bemutatja. Ezeket és a kézirat számsorai alapján készített összegzéseket egybevetve szembevetünk – amire egyébként a bevezető szöveg is felhívja a figyelmet –, hogy a két közlés adatai kisebb-nagyobb mértékben eltérnek egymástól. Ezek az eltérések részben a kézirat fizikai állapotából adódó hiányosságokra, készítőinek pontatlanságára, illetőleg – kerületi, járási szinten – a területi változásokra vezethetők vissza. Részben pedig azzal magyarázhatók, hogy a kéziratos forrás készítői a népszámlálásnak a helyi szerveknél maradt kimutatásai és a központi szervek által még nem helyesbített községi összesítései alapján állították össze munkájukat. A központi szervek leggyakrabban a jelenlevő, távollevő honos népesség és az idegenek számát helyesbítették, de olykor a foglalkozási és kor adatokon is változtattak. A forrásközlés érintett járási, kerületi sorait tehát az jellemzi, hogy a honos népesség száma azonos az osztrák kiadványban szereplő népesség számával, de a honos népesség összetétele esetenként, kismértékben ugyan, de különbözik attól. Mindezeket az eltéréseket a budapesti kiadás jegyzetanyaga tételesen, számszerűen is részletezi, szükség esetén bővebb magyarázattal kísérvé.

¹³ *Országismeji tabellák Erdély nagyfejedelemség népessége viszonyairól, mint melléklet politikai felosztásában szükséges változtatások iránti törvényjavaslathoz. – Statistische Tabellen über die Bevölkerungs-Verhältnisse des Grossfürstenthums Siebenbürgen als Beilage zum Gesetz-Entwurf über die nothwendigen Abänderungen in dessen politischer Eintheilung. – Tabelle statistice despre starea populatiunei alu Marelui Principatu Transilvania, achise langa proieptulu de lege despre schimbarile necesarie in inpartirea lui politica.* [Az eredeti ortográfia szerint.] A kézirat jellegű nyomtatott forrásra és rendeltetésére Dányi Dezső hívja fel a figyelmet: *Erdély 1857. évi népszámlálása*. 7. p., illetve: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. 17. p.

¹⁴ Dányi Dezső: *Erdély 1857. évi népszámlálása*.

Noha az 1857. évi népszámlálás kérdőpontjai között nem szerepelt a nemzetiségi hovatartozás, ennek ellenére a Tafeln kötetekben közzétett hivatalos osztrák népszámlálási közleményben a nemzetiségi megoszlásra vonatkozóan is jelentek meg adatok. Tudnivalóan ezek csupán becslések, a jeles osztrák statisztikus, Carl Czoernig nyomán. Mindazonáltal Czoernig számításainak tudományos alaposságához nem fér kétség. Ha adatai teljességgel nem is felelnek meg a valóságnak, az egyedül a hibás forrásnak tulajdonítható, amelyből merített. (Ugyanis az 1850. évi népszámlálásból kiindulva, annak nemzetiségi eredményei és az 1851–1857. évi népmozgalmi statisztikák alapján határozta meg a különféle nemzetiségek számát.) E fenntartások figyelembevételével Czoernig számításai kielégítő támpontnak tűnnek az etnikai viszonyok alakulásának nyomon követéséhez.

Említést érdemel, hogy később, a hatvanas évek elején Fényes Elek is kísérletet tett Magyarország 1857. évi nemzetiségi–nyelvi viszonyainak meghatározására.¹⁵ Az osztrák népszámlálásokkal szembeni nemzeti visszahatástól befolyásolt becslése azonban a magyarság irányában erősen elfogult, ezért bemutatásától eltekintünk. Ez időből egy félhivatalosnak minősülő közvetett forrás is rendelkezésre áll a korabeli nyelvi állapotok feltérképezésére. Ez az 1863-ban megjelent úgynevezett B.-R.-A.-P Helynévtár, amelyet a Helytartótanács rendeletére 1862/63-ban közigazgatási célzattal készült községi jegyzékek alapján állítottak össze. A Helytartótanács által bekért adatok között szerepelt a „túlnyomóan divatozó nyelv” is, tehát annak a nyelvnek a megnevezése, amelyet a település népességének több mint fele beszélt; abszolút többség hiányában a lakosság nyelvét vegyesnek kellett minősíteni. (Az adatközlő szerveknek ezzel párhuzamosan az egyes községek – olykor külterületek – népességszámát az 1857. évi népszámlálás eredménye alapján, az 1862. évi közigazgatási hovatartozásuk szerint kellett megadniuk. Ily módon az 1863. évi helységnevtár az egyetlen nyomtatott forrás, amely a települések 1857. évi lélekszámát tartalmazza. Igaz, hibásan többszöri beszámítással, mivel a jelenlevő honos és idegen népességhez hozzáadták a távollevő honosok számát is.) Az 1863. évi Helynévtár használhatóságát erősen korlátozza, hogy csupán a megnevezett nyelvek felsorolására szorítkozik (olykor tévesen), tehát a vegyes települések nyelvi arányait nem mutatja ki, sokszor pedig elenyésző kisebbséggel bíró településeket is vegyes nyelvűnek minősít, esetenként éppen a kisebbségben lévő nyelvet állítva az első helyre. Ráadásul a korabeli Erdély településeire nem terjeszkedik ki.

Az 1869. évi népszámlálás

A népszámlálási szabályzat által hatévenként megismételni rendelt összeszámlálás 1863-ban az egész osztrák birodalomban elmaradt. Az osztrák statisztikai igazgatóság a Magyarországra vonatkozó adatok összegyűjtésére általában sem fordított kellő gondot, ezért hazai tudósok egy csoportja a Magyar Tudományos Akadémia kebelén belül 1860-ban Nemzetgazdasági és Statisztikai Bizottság néven külön testületet hozott létre a vonatkozó ismeretek hiányosságainak kiküszöbölésére. A Bizottság sokirányú magánstatisztikai tevékenységéből a megbízhatatlannak tartott 1857. évi osztrák népszámlálás pótlására tervezett országos felvétel emelkedik ki. Ennek során az egyházak lelkészei útján 1861. március 31-i állapot szerint kívánták összegyűjteni a hívek számára vonatkozó adatokat. Az általános adatgyűjtés a hibás és hiányos kérdőívek miatt ugyan nem járt sikerrel, anyagából azonban a Bizottság lapjában (1861–1864 között Statisztikai Közlemények, 1865–1871 között Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények) így is számos fontos demográfiai értékelés jelent meg a korszakra vonatkozóan. A nagy próbálkozás eredménytelensége érlelte meg a bizottság tagjaiban az elhatározást egy országos statisztikai hivatal létrehozására, hiszen ilyen átfogó adatgyűjtésre valójában csak állami szervezet képes. E tárgyban előterjesztés született a Helytartótanácshoz, az ügyrendkészítési munkálatok azonban nem vezettek eredményre. Az önálló magyar Statisztikai Hivatal felállítására végül is a kiegyezés után, 1867 tavaszán kerülhetett sor.

Az újabb magyarországi népszámlálást már ez a hivatal – pontosabban annak elődje, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium statisztikai osztálya – hajtotta végre. A felvétel lebonyolítását a statisztikai osztály már megalakulása évében, 1867-ben napirendre tűzte. Azonban belátva, hogy e nagy jelentőségű művelet megfelelő előkészítéséhez hosszabb időre van szükség, a

¹⁵ Fényes Elek: *A magyar birodalom nemzetiségei, és ezek száma vármegyék és járások szerint*. Pest, 1867.

népszámlálást előbb 1868-ra halasztotta, majd annak időpontját – főleg abból a célból, hogy a Monarchia két felében megegyezzek – az osztrák népszámláláshoz hasonlóan 1869 végére helyezte át. Az adatfelvételt az 1869. évi III. törvénycikk intézkedett, mely elrendelte, hogy a népszámlálást az 1869. december 31-i népességi állapot szerint 1870. január 3-án kell országsszerte megkezdeni és teljes befejezéséig szakadatlanul folytatni.

Az 1869. évi népszámlálás osztrák mintára – ezúttal utoljára – még az elavult lajstromos rendszert alkalmazta, csupán Budapesten gyűjtötték már ekkor is egyéni íven az adatokat. Az összeírás az akkor legkorszerűbb nemzetközi gyakorlathoz igazodva immár a tényleges (jelenlevő) népesség fogalmán nyugodott, alapja a háztartás volt. A házi lajstromokat a nagyobb városokban – elvileg önszámlálás útján – „bejelentési ív” alakjában maguk a háztartásfők töltötték ki. Országosan (vidéken) az azonos tartalmú „felvételi ívek” rovataiba a válaszokat általában számlálóbiztosok írták be a lakosok bemondása alapján. Az ív a lakásra vonatkozó adatokkal kezdődött. A lajstromban ezután folyamatosan feljegyezték név szerint az adatszolgáltatók nemét, születési évét, vallását, családi állapotát, hivatását (ezt az összegzés során 52 csoport valamelyikébe sorolták), foglalkozási viszonyát, honosságát (helybeli, idegen), azt, hogy jelen van-e vagy távol, ideiglenesen (egy hónapon innen) vagy huzamosan és műveltségi fokát (tud-e olvasni, avagy olvasni és írni). Végül jegyzetbe vették az esetleges testi és lelki fogyatkozást, a katonasághoz való viszonyt, a hadseregben viselt rangot, idegeneknél az országot, ahol az illető honos, távollévőknél pedig tartózkodási helyüket. Az ív hátán egyes hasznos háziállatok számát jegyezték fel. A közös katonaság és a honvédség tényleges szolgálatot teljesítő tagjait külön írták össze és adataik feldolgozása is külön történt meg.

Az összeírás minden helyi feladata a népszámlálási bizottságokra hárult, amelyek számláló csoportokat (kerületeket, körzeteket) alakítottak: 500–1000 lakosonként, vagy ennél kisebb lélekszámú községenként egyet-egyet. Ezek a szervek mintegy a statisztikai osztály helyi kirendeltségeiként jártak el; nemcsak az összeírás lebonyolítása, hanem az adatok községek és városok szerinti feldolgozása, valamint járási és megyei összesítése is az ő feladatuk volt. A statisztikai központ részére csupán az országos összeállítást tartották fent. Ez egyúttal a gyöngye oldala is az első magyar népszámlálás szervezetének, mivel a statisztikai munkálatokban járatlan községi előljáróságok és az önkéntes munkások elég sok hibát vétettek. Ezek a hibák a járási, megyei és országos összesítésekben értelemszerűen sokasodtak, amiket csak fáradságos munkával lehetett utólag kigyomlálni.

A felvételi ívek folyamatos helyszíni kitöltésére és a városokban használt bejelentési ívek begyűjtésére az utasítások szerint két hét állt rendelkezésre. A valóságban azonban ez a művelet jóval hosszabb időt vett igénybe. A statisztikai osztály vezetője csupán 1870. április 15-én tudta az első többé-kevésbé teljesnek mondható előzetes lélekszámadatokat előterjeszteni. A helyi feldolgozás végleges eredményei közül a megyékből Doboka megye alsó kerületének összesítése jött be elsőként 1870. március 22-én, míg Közép-Szolnok megyéé csupán 1870. december 12-én futott be. Tekintettel a munkálatok elhúzódására és arra, hogy menet közben sok hibás számot kellett helyesbíteni, az adatoknak egy igen nagy méretű kötetbe foglalása és 1871. októberi közreadása elismerésre méltó teljesítmény.¹⁶

Az 1869. évi számbavétel eredményeit a Bach miniszter bukása után az évtized elején visszaállított – történelmi hagyományokon alapuló – politikai beosztás (Erdélyben vármegyék, székely és szász székek, szász kerületek) szerint tették közzé. A népszámlálási kötet táblái túlnyomóan a jelenlevő polgári népességre vonatkoznak, többségük járási részletezésű. (Horvát-Szlavonországról, ahol a népszámlálást ezen országok kormánya külön hajtotta végre és a Határőrvidékről egyes adatok összevontabbak, vagy hiányoznak.) Legkevésbé a kimutatás foglalkozásstatisztikai része sikerült, részben hiányosságai folytán, de főképp azért, mert a községi összeállítást végző helyi közegek a bonyolultabb foglalkozási csoportosítással nehezen tudtak megbirkózni.

Az adatok községenkénti közreadása, bár azt külön kötetben tervbe vették, az első magyar népszámlálás alkalmával anyagi nehézségek miatt elmaradt. (Kivételt képez a helyi statisztikai bizottságok által változó tartalommal kiadott tizenhárom megyei, valamint két szabad királyi városi szűkebb körű monográfia. Köztük van Arad, Krassó, Kraszna, Temes és Torontál megye, valamint Kolozsvár.) A községsorok hiányát – egészen szűk keretek között – az 1873. évi Helységnévtár pótol-

¹⁶ *A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* Pest, 1871.

ja; ez minden egyes községről és várossal közölte a házak számát és a lélekszámot, immár a korabeli Erdély területére vonatkozóan is. Ezenkívül, a népszámláláson túlmenően, megnevezte az illető településen élő anyanyelvi csoportokat (nemzetiségeket). Valamivel szélesebb körű pótlásnak tekintendők azok a községenként részletezett kéziratos megyei füzetek, amelyeket a Hivatal már az új közigazgatási beosztásnak megfelelően készített el 1878-ban és 1879-ben.¹⁷ Ezek a következő rovatokat tartalmazzák: a házak száma, a családok (lakófelek) száma, jelenlevő népesség (férfi, nő, együtt), vallásfelekezeti megoszlás (római katolikus, görög katolikus, örmény katolikus, görögkeleti, örmény keleti, ágostai hitvallású evangélikus, helvét hitvallású evangélikus [azaz református], unitárius, más keresztény hitfelekezetű, izraelita, más nem keresztény hitfelekezetű). A füzetek a budapesti Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában fellelhetők. Néhány megye ugyan hiányzik belőlük, de a mai Erdély területéről valamennyi megvan.

Az 1869. évi népszámlálás kérdésköréből kimaradt a nyelvi, nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó kérdés, azt ugyanis a kormány politikai óvatosságból törölte az eredeti tervezetből. A statisztikai tanács ugyan ajánlotta a nyelv vagy nemzetiség számbavételét, a belügyi, honvédelmi és kereskedelmi minisztériumok képviselőiből alakult bizottság azonban jegyzőkönyvben rögzítette aggodalmait e rovatok helyes kitöltése iránt és az osztrák minta nyomán a nyelvi kérdés mellőzését javasolta. Szükség szerint a nemzetiség rovat használatát ugyan elképzelhetőnek tartotta, de csak szigorú ellenőrzés mellett, nehogy elfogult számlálóbiztosok, főleg a köznép körében, nyomást gyakorolhassanak a vallomást tevőre.

A kormány elutasító határozatát – elsősorban a rovat felvételét különösen szorgalmazó nem magyar többségű megyék képviselői részéről – több kifogás érte; Zaránd megye felterjesztést intézett ez ügyben, s mind a képviselőházban, mind a főrendiházban interpellációk hangzottak el.¹⁸ Hivatalos részről főként az ország déli és keleti részein tartottak nemzetiségi súrlódásoktól a népszámlálás kapcsán, bár ezeket az aggályokat a szakemberek általában indokolatlannak és kishitűnek minősítették. Végül azonban maga Keleti Károly, az újonnan megszervezett önálló magyar statisztikai hivatal első vezetője, az etnikai viszonyok vizsgálatának meggyőződéses szorgalmazója is arra a belátásra jutott, hogy az adott viszonyok között egy ilyen hivatalos számbavétel egyelőre nem kellően megalapozott. Mint mondotta, a felvétel nehézségeire, a nemzetiség fogalmának nehéz meghatározására és a bizonytalan eredményekre való tekintettel „jobb elejteni egy olyan kutatást, mely azzal a veszéllyel jár, hogy a nagy horderejű nemzetiségi statisztika a jövőben esetleg hamis alapon talál indulni”.¹⁹

Az így keletkezett hiányt Keleti Károly szellemes áthidaló megoldással igyekezett pótolni. Kérésére Eötvös József, az akkori közoktatási miniszter, a 6–15 éves iskolaköteleseknek a népszámlálás évében végrehajtott összeírása alkalmával elrendelte azok beszélt nyelvének (más forrás szerint anyanyelvének) a felmérését. A felvétel során a gyerekeket felekezetük szerint is összeírták, s erre vonatkozóan a két egymástól független adatgyűjtés (a népszámlálás és a népiskolai felvétel) meglehetősen hasonló arányokat talált. Keleti Károly erre az egyezésre épített. Feltételezve, hogy a gyermekek összeírásánál a beszélt, illetve anyanyelv kimutatása éppen olyan megbízható, mint a hitfelekezeté, a tankötelesek nyelvi alapon nyugvó nemzetiségi arányait a népszámlálási népességre vetítette, és az egyes nemzetiségek számát ennek megfelelően állapította meg.²⁰ A népiskolai összeírás során a nemzetiség bejegyzésénél alig volt tapasztalható izgatás vagy elfogultság. Azonban mégsem lehet feltétlenül megbízhatónak tekinteni, mivel országosan a községek 5,6 százaléka nem küldött népiskolai adatokat és az iskolakötelezettek mintegy 28 százalékát nem vették számításba. Bizonyos az is, hogy a felekezetek sem egyformán teljesítették az iskolakötelezettséget. Keleti megítélése szerint azonban az idő tájt a fent részletezett okoknál fogva a népszámlálás sem vezetett volna megbízhatóbb eredményre. Habár számítása nagyon megközelítette a valóságot, a magyarság szempontjából a ténylegesnél kedvezőbb képet nyújtott. Adatainak kiigazítása céljából Vizneker [Vizaknai] Antal végzett – szintén az Eötvös-féle felvételtől kiindulva – utólagosan becslést. Az 1880. évi népszámlálás anyanyelvi

¹⁷ Magyarország népessége községenként, a házak, a családok száma, valamint a jelenlevő népesség neme és vallásfelekezete közigazgatási beosztás szerint az 1869. évi népszámlálás alapján.

¹⁸ Bokor Gusztáv: i.m. 140–141. p.

¹⁹ Keleti Károly: Magyarország nemzetiségei statisztikai szempontból. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények. VIII, 1871. 1. sz. 6. p.

²⁰ Uo. 16–19. p.

eredményeinek felhasználásával, a gyermekkorosztályok és az összes népesség arányszámai közti összefüggést mindkét felvétel idején azonosnak feltételezve, igen bonyodalmas és aprólékos átszámítások sorozatán át a valósághoz közelebbi megoszlást kapott.²¹

Az 1880. évi népszámlálás

A következő népszámlálást már egy megnövekedett súlyú önálló szerv, az 1871-ben létrehozott Országos magyar királyi Statisztikai Hivatal hajtotta végre. A népszámlálás időpontja az 1872-ben Szentpétervárott tartott VIII. Nemzetközi Statisztikai Kongresszus ajánlásának megfelelően az évtized vége: az 1880. év utolsó és az 1881. év első napja közti éjféltől kezdve tízévenként, a 0-val végződő évek végén került sor népszámlálásra Magyarországon.) Megfelelő alaptörvény hiányában ezt a nagy népességi leltározást is külön törvény, az 1880. évi LII. törvénycikk rendelte el. Ennek értelmében a népszámlálást 1880. december 31-i eszmei időponttal 1881. január 1-én kellett megkezdeni. A törvény ezúttal záró időpontról is rendelkezett: a számlálást január 10-ig kellett befejezni, bár kétséges, hogy ez meg is történt. A társországokban (mint korábban és a későbbiekben is) a felvétel a magyarországi összeírástól függetlenül zajlott, lebonyolítása a horvát-szlavon közigazgatási szervek feladata volt.

Az új népszámlálás végrehajtásában Keleti Károly három fontos változást eszközölt. 1) A helyi számlálási művelet utáni munkálatokat teljesen központosította, azaz az irányításon és az összefoglaláson kívül az összeírási anyag ellenőrzése, valamint adatainak feldolgozása is a statisztikai hivatal feladata lett. 2) A helyszíni munkálatok megszervezése és végrehajtásának irányítása a korábbi alkalmi népszámlálási bizottságok helyett teljes egészében államigazgatási szervre, a törvényhatóságok közigazgatási bizottságaira hárult. (E bizottságokat az 1876. évi VI. törvénycikk hozta létre a kormányrendeletek végrehajtásának helyi felügyelete céljából.) 3) A lajstromos kérdőíveket országszerte egyéni számlálólapok váltották fel. Magyarország ezen a téren az úttörők közé tartozott.

Az 1880. évi számlálólap tartalma néhány kisebb változtatástól eltekintve lényegében megegyezett az 1869. évi lajstrommal. A népességi adatokat azonban a férfiak és a nők esetében két különböző színű számlálólap tudakolta, ezért a nemre vonatkozó kérdőpont elmaradt. A jelenlét időpontját és a távollevők tartózkodási helyét sem tudakolták. Kérdezték viszont a mellékfoglalkozást, és kísérletképpen megjelent egy új kérdés is arra vonatkozóan, hogy a megszámlált beteg-e és mióta. Az 1869. évinél jóval szűkebb keretek közt kérdezték a háziállatok számát. A számlálólap révén az 1880. évi népszámlálás határozottabban „egyéni” jelleget öltött. Ennek ellensúlyozására leszögezték, hogy az összeírás alapja változatlanul a háztartás, ami abban is kifejeződött, hogy a számlálólapokat lakásonként egy házi gyűjtőívben kellett elhelyezni. Ezekkel az inkább csak formai módosításokkal szemben az 1880. évi népszámlálás fontos tartalma újdonsága volt az anyanyelvi kérdőpont megjelenése. Ezzel a népszámlálás kérdésanyaga lényegében teljessé vált.

A felvétel során alapvető elv volt, hogy az összeíró bizottságok felügyelete mellett a számlálást a községek maguk végzik. A felvétel költségei is a községeket terheltek. Ezért az 500-nál kisebb lélekszámú községeket és a külön adóközséget alkotó pusztákat, telepeket stb. sem volt szabad más községekkel közös számlálócsoportba összevonni. A számlálóbiztosokat helybéli vagy vidéki értelmesebb és megbízható lakosok közül nevezték ki, akiknek az illető vidék nyelvén kívül lehetőleg magyarul is tudniuk kellett. Nemzetiségi vidékeken megfelelő nyelvű nyomtatványok álltak kellő számban rendelkezésre. A számlálóbiztos feladata volt a nyomtatványok szétosztása a házbirtokosok között (akik azt a lakófélnak adták át), majd a begyűjtése, a kitöltés ellenőrzése, szükség esetén segítése, végül a kitöltött felvételi íveknek a felülvizsgálóhoz juttatása. A felülvizsgált anyag a járási szolgabíróhoz (városokban a polgármesterhez) került, akik azt az összesítés eredményével együtt a közigazgatási bizottsághoz tették át. Az összeírási anyagot január végén innen továbbították a statisztikai hivatalhoz, amely az összes további munkát végezte. A határidők betartásáról nem maradt feljegyzés. Késések bizonyára előfordultak, azonban valószínűleg kisebb mértékűek voltak, mint az 1869-es nép-

²¹ Vizneker Antal: *A nemzetiségek aránya Magyarországon az 1851-iki, 1870-iki és 1881-iki népszámlálások alapján*. Budapest, 1887. 41–46. p.

számlálás alkalmával, így az előzetes eredményeket a statisztikai hivatal 1881. március 7-én előterjeszthette.

A központosított feldolgozás és a számlálólap-feldolgozási technika együttes alkalmazása széles körű kombinációs lehetőségeket nyitott meg és az 1869. évinél részletesebb és mélyrehatóbb adatképet eredményezett. Az 1880-as népszámlálás azonban még így is kevesebbet nyújtott, mint amennyi a kombinációs lehetőségeknek megfelelt volna, és inkább egy kialakulófélben lévő feldolgozási rendszer körvonalait jelezte. A részletes feldolgozás csak a jelenlevő polgári népességre vonatkozott, minthogy azonban a katonaság létszáma nem volt nagy, az ország demográfiai és foglalkozási helyzetképét így is szinte hiánytalanul jellemzi. A népességi adatok feldolgozása 1869-hez hasonlóan 1880-ban is szinte teljes egészében férfi–nő bontásban készült. Ez a tagolás a későbbiekben is alapvető jellemző marad.

A feldolgozás végleges eredményeit megyénként és községenként (az 1876. évi XXXIII. törvénycikk által elrendelt és azután már csak kisebb mértékben módosított területi átszervezésnek megfelelően) 1882 végén két kötetben tették közzé. Az I. kötet területi tagolása szűkebb a 11 évvel korábbinál: táblái nem járási, hanem csupán törvényhatósági részletezésűek. A közzétett számanyag azonban jelentősen kibővült és a népszámlálás legtöbb adatfeldolgozásának eredményét bemutatja. A II. kötet foglalja magában a községi sorokat. Tartalmilag az itt közzétett adatanyag az akkoriban még eléggé egyoldalú érdeklődést jellemzően meglehetősen szűk terjedelmű. Egyetlen (egyoldalas) táblája a következő rovatokból áll: a házak száma, a jelenlevő polgári népesség lélekszáma, az anyanyelvi és vallási megoszlás kilenc, illetve nyolc tétel szerint, valamint az írni-olvasni tudók száma. A *Studia Censualia Transsilvanica* sorozat negyedik kötete ezt a kiadványt reprodukálta.

Az 1880. évi népszámlálási lélekszám jelentősen – Magyarország Horvát-Szlavonországok nélküli területén több mint 300 ezer fővel – elmaradt a természetes szaporulat alapján számíthatótól. Minthogy az 1870-es években Magyarországról még nem indult meg az amerikai kivándorlási mozgalom, és a szomszédos országokba irányuló nagyobb mérvű kivándorlásról sincs tudomásunk, ez a különbség semmiképpen sem tekinthető teljes egészében kivándorlási többletnek. Keleti Károly a különbséget az 1873. évi kolerajárvány alatt nem anyakönyvezett halottak nagy számának tudta be. De az is felmerült, hogy talán az 1880. évi népszámlálásból sokan kimaradtak s így tulajdonképpen a tényleges szaporodásnak kellene többnek lennie. Kovács Alajos véleménye szerint az igazság valószínűleg középen van, s mindhárom tényező számláját egyaránt 100–100 ezer lélek terheli. Az így feltételezett felvételi hiányt talán az egyéni laprendszerre való áttérés okozta: minthogy a szokatlan újítás a számlálóbiztosoknak kétségtelenül több munkát adott, nem lehetetlen, hogy egy részük kényelemszeretéből összeíratlanul hagyta a rábízottak egy részét s nem végzett olyan lelkiismeretes és pontos munkát, mint amilyet esetleg lajstromrendszer mellett végzett volna.²² Az összeírás pontatlanságának lehetőségét Thirring Lajos sem veti el, de megítélése szerint a másik két tényező mellett ez valószínűleg sokkal kevésbé esik latba.

Mint említettük az 1880. évi népszámlálás nagy horderejű újításképpen vizsgálta a nemzetiségi (anyanyelvi) hovatartozást is. A népszámlálási kötet bevezetőjéből kitűnik, hogy az előkészületek során felmerült annak az eshetősége, hogy a helyhatóságok egynémelyikében, a vármegyei közigazgatás által is támogatott nemzetiségi aspirációk folytán, a valóságnak nem megfelelő eredmények születtek. A népszámlálás helyszíni munkálatainak a közigazgatási bizottságok alá rendelése azonban elejét vette ezeknek az aggodalmaknak.

A statisztikusok számára inkább a nemzetiség fogalmának tudományosan nehezen megállapítható volta, a fogalom megmagyarázásának nehézsége és az ebből adódó értelmezési zavarok okoztak gondot. Mint Keleti Károly, az 1872. évi szentpétervári nemzetközi statisztikai kongresszuson a nemzetiségek kérdezésmódjának kidolgozására létrehozott hármass bizottság tagjaként rámutatott: a nemzetiség sok tényező eredője, ezért azt népszámlálás alkalmával megállapítani nehéz, ha nem lehetetlen. Valójában igen alapos vizsgálódásokra lenne szükség, melyek kiterjednének mindazon tényezőkre, melyek együttvéve képezik azt, amit nemzetiségnek nevezünk. Meg kellene kérdezni a családfőket, milyen nemzetiségűnek vallják magukat, származásukat, születési helyüket, az anyanyelvet, a családi nyelveket, a faji ismérveket. Végül megállapítja: „A kérdés különös fontossággal bír oly tömegeknél,

²² Kovács Alajos: *A népesség fejlődése Magyarországon az utolsó félszázad alatt*. Magyar Statisztikai Szemle. III, 1925. 1. sz. 5. p.

melyeket még ki nem elégített politikai és társadalmi törekvések izgatnak. De ezekben az országokban még hosszú időre, nagyon nehéz lesz pontos és helyes felvételeket csinálni.”²³ A magyar szakemberek, élükön Keleti Károllyal, a nemzetiség statisztikai meghatározásának nehézségeit mérlegelve végül is úgy döntöttek, hogy a nemzetiségi hovatartozást nem közvetlenül, hanem közvetve, az anyanyelv bejegyzése útján kérdezik, mivel az a népszámlálások alkalmával többnyire különösebb nehézség és nagyobb tévedés nélkül megragadható. Emellett különböző korrektívumokat dolgoztak ki, s ezek keretében az anyanyelv tudakolásához a nyelvtudás (az anyanyelven kívül beszélt más hazai nyelvek) kérdését illesztették. Megjegyzendő, hogy a Monarchia másik felében, Ausztriában más úton indultak el: nem az anyanyelvet, hanem a társalgási, vagy mindennapi beszélt nyelvet (Umgangssprache) kérdezték, az idevágó adatfeldolgozás pedig nem a jelenlevő, hanem a honos népességre vonatkozott.

Az anyanyelvi kérdésre vonatkozó utasítás a következőképpen hangzott: „A 6-ik rovatba az illető anya-nyelve irandó be. Mindenki olyan nyelvűnek irandó, aminőnek vallja magát, és ebbeli, határozottan teendő nyilatkozatára semmiféle befolyást sem szabad a számláló ügynököknek gyakorolni.” A gyermekek anyanyelve az utasítás szerint a szülőkétől eltérő is lehetett. A nemzetiségi viszonyoknak a nyelv nyomán való megállapítása, illetőleg e megállapításnak betűszerinti értelmezése eredményezte, hogy a beszélni nem tudókat sem a felvételnél, sem a feldolgozásban nem sorolták be egyik anyanyelvhez sem, hanem külön mutatták ki. A beszélni nem tudók rovatába túlnyomóan csecsemők kerültek (az itt összeírtak 98 százaléka a 0–2 éves korosztályhoz tartozik), akik életkoruknál fogva nem tudnak még beszélni. Ez természetesen hibás eljárás volt, hiszen értelemszerűen az e csoportba felvettek is tartoznak valamely nemzetiséghez. A tévedést felismerve a beszélni nem tudókat utólag arányosan szétszortották az egyes anyanyelvek között; 1884-ben Jekelfalussy József, majd az 1890. évi népszámlálási jelentés is már ezeket a kiigazított számokat közli.

A községsoros táblák az anyanyelvi hovatartozást részletezve magyar, német, szlovák, román, rutén, horvát-szerb, egyéb hazai (azaz a korabeli Magyarországon honos) és külföldi nyelvűeket különböztettek meg, az utolsó rovatot a beszélni nem tudóknak tartották fent. A hazai nyelvű gyűjtőrovatban találjuk a főként Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyében élő bolgárokat. A Krassó-Szörény megyében a század elején megtelepedett csehek viszont a külföldi nyelvűek között szerepelnek. A túlnyomórészt Máramaros megyében található zsidó (jiddis, azaz héberrel keveredett német) nyelven beszélőket kifogásolható módon nem anyanyelvük szerint, hanem a héber után első helyen megjelölt egyéb beszélt nyelv alapján mutatták ki. (Erre az 1890-es népszámlálási jelentés utal, magyarázat nélkül.)²⁴ A nyilvánvalóan hibás eljárás torzítóan hatott az 1880. évi anyanyelvi statisztika szerkezetére. Ugyancsak komoly – bár a mai Erdély területén kisebb arányú – torzulást okoz a szerbek és horvátok közös rovatban történt szerepeltetése. E két nép azonos nyelvet beszél ugyan, ám nemzetiségét tekintve elkülönül egymástól. Nem elégséges az anyanyelvi felvétel a cigányok kimutatásához sem, mivel az így nyert a szám nem fejezi ki a több nyelv között megoszló cigány népesség valódi nagyságát. Mindez az anyanyelvi statisztika természetszerű korlátait jelzi. Hiányosságként róható fel továbbá, hogy a cigány anyanyelvűek a településenkénti sorokban nem kaptak önálló tételt, hanem az egyéb hazai nyelvűek rovatába olvadnak be.

Az I. kötet törvényhatóságonkénti táblái az egyéb hazai nyelvűek közül a cigányok számát – a vendek és örmények mellett – már különveszik. A városok adatait hasonló részletességgel tették közzé. Ezen kívül törvényhatóságonként bemutatták az anyanyelvet a korral, vallással, a műveltséget az anyanyelvvel, vallással, valamint a beszélt nyelveket egymással összevetve. Ez utóbbi tábla a más nyelvet tudók esetében a kétnyelvűekre szorítkozik, mivel csak az anyanyelven kívül elsőként megnevezett nyelvet veszi számításba. (Ezek között a népszámlálási utasításban foglaltaktól eltérően a külföldi nyelvek is szerepeltek.)

²³ Idézi Földes Béla: *A kisebbségek és a nemzetiségi statisztika*. Magyar Statisztikai Szemle. IX, 1931. 3. sz. 236. p. Érdemes megjegyezni, hogy Sabin Manuilă a nemzetiség meghatározásának optimális módszerének kimunkálásán fáradozva lényegében a Keleti Károlyéhoz hasonló álláspontra jutott. Sőt ezeket az elveket a gyakorlatba is átültette, miután az 1941. évi román népszámlálás kérdőpontjai között a felsorolt ismérveknek már majd mindegyikét szerepelteti.

²⁴ *Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. I. köt.* Budapest, 1893. 129–130. *, 149. * p.

Az 1890. évi népszámlálás

Az újabb népszámlálást az előzővel csaknem azonos tartalmú 1890. évi IX. törvénycikk értelmében 1890. december 31-i időponttal, 1891. január 1–10. között hajtották végre. Az előkészítés, az összeírás és a feldolgozás java része még a hivatal Keleti Károly neve által fémjelzett időszakában történt. Keleti Károly helyére, 1892 közepén bekövetkezett halála után legközelebbi munkatársa, Jekelfalussy József lépett, aki aligazgató korában is a közvetlen irányító és végrehajtó volt, a népszámlálási köteteket pedig igazgatóként már ő hozta tető alá.

A munkálatok a korábban ismertetett rendben és módszerekkel zajlottak le. Annyi változás történt, hogy ez alkalommal már nem a közigazgatási bizottságoknak, hanem a törvényhatóságok első tisztviselőjének (alispán, polgármester) feladata volt az irányítás.

A számlálólap demográfiai viszonyokra vonatkozó részében a foglalkozási kérdések köre – nemzetközi viszonylatban is részben újításszámba menő módon – tovább bővült. A kereső tevékenységet folytatóknak választ kellett adniuk arra, hogy önállóak-e, vagy pedig szolgálati viszonyban állnak, ha pedig nem önállóak, milyen minőségben és melyik kereseti ágban vannak alkalmazva. Az iparban foglalkoztatott nem önállóaknak meg kellett nevezniük az alkalmazó vállalatot, illetve mestert is. Ez utóbbi alkérdés az 1884. évi gyengébben sikerült iparstatisztikai felvétel tanulságain okulva – egyelőre az iparra korlátozottan – a népszámlálások úgynevezett vállalati statisztikáját volt hivatva megalapozni. A házi gyűjtőíven az adatgyűjtés a lakóházakon túlmenően valamennyi épületre – és egyben az építkezési jellegre (falazat, tetőzet) –, valamint a biztosításügy szempontjából fontos kérdésekre is kiterjedt. Az állatösszeírási táblázat viszont elmaradt.

Az összeírási munkálatok menete és szervezete, rendje nem változott lényegbevágóan. A nem önálló adóközséget képező puszták, tanyák, majorok, szállások, telepek, szőlőbirtokok számlálólapjait a község többi részétől elkülönítve kellett beszolgáltatni. A külterületi lakotthelyek adatainak 1910-ben megkezdett külön feldolgozására tehát már ekkor is mód lett volna, ilyen adatok azonban 1910 előtt csupán egyes községsoros feldolgozásokban találhatók szórványosan. Sem a január végi beküldési határidő betartásáról (késések valószínűleg előfordulhattak), sem az előzetes eredmények nyilvánosságra hozatalának időpontjáról nincsenek információk.

A jelenlevő polgári népességre korlátozódó részletes demográfiai feldolgozásokban ugrásszerű fejlődés a foglalkozási adatok terén mutatkozott; az épületstatisztikai feldolgozás ugyancsak észrevehetően kiépült. Végeredményben azonban az 1890. évi feldolgozás is csak részben merítette ki az ésszerű kombinációs lehetőségeket. A korábrinál jóval részletesebb adattömeg és a terjedelmes kötetmunkálatok miatt a központi feldolgozás ezúttal valamivel több időt (kb. két-két és fél esztendőt) vett igénybe.

Az 1890. évi népszámlálás eredményeit 1892–1893 folyamán három nagy formátumú, jól kezelhető kötetben hozták nyilvánosságra. Mindhárom mű a Magyar Statisztikai Közlemények Új folyamában jelent meg, az újjászervezet sorozatot megnyitva. Az I. kötet az általános népleírást foglalja magában, a II. kötet a népesség foglalkozását részletezi, míg a szerényebb terjedelmű III. kötet az épületstatisztikát tartalmazza. Az I. kötetben valamennyi tábla, a II. kötetben pedig a táblák túlnyomó többsége törvényhatósági részletezésű. A vármegyék csoportosítása a táblás részekben 1890-nel kezdődően a Keleti Károly által először tíz évvel azelőtt (az akkori összefoglaló értékelésben) alkalmazott, meglehetősen sokat vitatott országrész-beosztást követi. Az országrészeken belül a vármegyék betűrendben, a törvényhatósági jogú városok pedig a megyéjük után következnek. A részletes kimutásokban a megyéken belül a járások, valamint járásonként a községek szintén alfabetikusan sorakoznak; ugyanitt a megyei összesítések sorolják fel a járási sorok megismétlése után abc-sorrendben a rendezett tanácsú városok adatait. Keleti rendszerezésében a mai Erdély területére eső vármegyék, az illető törvényhatósági jogú városokkal együtt, a következőképp csoportosulnak: e) *Tisza bal partja*: Bihar, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Ugocsa; f) *Tisza-Maros szöge*: Arad, Csanád, Krassó-Szörény, Temes, Torontál; g) *Erdély* (1900-tól *Királyhágóntúl* néven): Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely.

A három kötetes nagy népszámlálási mű községi adatokat nem közölt. Ennek hiányát azonban csaknem teljesen pótolta, hogy Jekelfalussy József az általa szerkesztett 1892. évi Helységnévtárba egy kétoldalas statisztikai táblát is beillesztett. E több száz oldalnyi tábla az aktuális közigazgatási beosztást követve községek szerint a következő adatokat tartalmazza: a polgári népesség lélekszáma, a népesség anyanyelvi és felekezeti megoszlása kilenc, illetve tizenegy tétel szerint, a lakott házak száma, terület katasztrális holdakban. A jelzett adatok helységnévtári közlésével a statisztikai hivatal azt remélte, hogy azok ilyen formában a szokásosnál szélesebb körben lesznek hozzáférhetők. Hasonlóan gyakorlati célokat szolgált a Magyarország iparosairól és kereskedőiről a népszámlálási anyag nyomán összeállított Címtár is.

Az 1890. évi népszámlálás során az anyanyelv és a beszélt hazai nyelvek tudakolásának módja megegyezett az 1880. évivel. Az előző népszámlálás tévedését kijavítva az utasítás most már ki mondta, hogy a beszélni koruknál fogva még nem tudó gyermekeknél az édesanyjuk nyelvét kell bejegyezni.

Az 1892. évi Helységnévtár községsoros tábláiban az anyanyelvi rovatok rendje a korábbihoz képest kis mértékben módosult. Az egyéb (hazai és külföldi) nyelveket egyetlen rovatban egyesítették, az egyéb hazai nyelvek közül viszont különvált és önálló rovatot kapott a vend. A horvát-szerb rovatot szerencsés módon kettéválasztották. (Horvát-Szlavonországban azonban a két nyelv még együtt szerepelt.) Krassó-Szörény megyében a krassovánokat nagyjából a horvátok között mutatták ki – e töredék népcsoportot annak idején Fényes Elek, majd később Keleti Károly is horvátként tartotta számon –, három krassován község lakói azonban tévesen cseh nyelvűként lettek számba véve,²⁵ így ők az egyéb rovatban kaptak helyet. A jiddisül (és héberül) beszélők, akiknek anyanyelvét az akkori felfogás rontott német dialektusnak minősítette, most mindannyian a német nyelvűek közé kerültek. Így ők ez alkalommal, ha nem is a nyelvhasználatukat leghívebben kifejező külön nyelvi rovatban, de a tényleges anyanyelvi bevallásuk alapján lettek besorolva. Az anyanyelvi statisztikát természetesen a jiddis és német nyelvűek összevonása is torzította. A cigány népesség tényleges számára vonatkozóan fontos kiegészítő adatforrás a Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményét közreadó kiadvány.²⁶ A kötet mindazon településen megadta a számukat, melyekben a cigányok száma legalább 50 volt és a lakosságnak 10 százalékát tette ki, vagy ha nem érték el ezt az arányt, a számuk legalább 100 volt. A felvétel más módszert követett mint a népszámlálás; nem a bevalláson, hanem a helyi hatóságok minősítésén alapult, az alkalmazott kategória pedig gyakorlatilag a nemzetiségi hovatartozás direkt ismervének felel meg. (A mai Erdély területén a kb. 64 ezer cigány anyanyelvűvel szemben mintegy 150 ezer cigány nemzetiségűt írtak össze.)

Az I. népszámlálási kötet törvényhatóságokként közli az egyéb nyelvűek közül a fontosabbak (cigány, olasz, bolgár, örmény) számát. Az anyanyelvet és a felekezetet egymással, illetve az anyanyelvet és a vallást a korral, műveltséggel egybevető törvényhatóságokénti táblák az előző népszámlálási kötethez hasonlóan vannak megszerkesztve. A nyelvismereti táblák azonban szűkebbek, mivel az 1890. évi népszámlálás csak a magyar anyanyelvűeknél dolgozta fel az anyanyelv után megnevezett első nyelvet, a többiekénél a magyarul tudók számának megállapítására szorítkozott. Átmeneti gazdagodást jelent viszont, hogy a magyar nyelvűek nyelvismeretét, illetőleg a más nyelvűek magyarul tudását kivételesen korcsoportok szerint mutatták ki.

Az 1900. évi népszámlálás

Az 1890. évi népszámlálást követő évtized alatt több olyan érdemleges esemény történt, mely a következő népszámlálás sorsára is befolyással volt. Ilyen az évtized két jelentős adatfelvétele – az 1893. évi cigányösszeírás, illetve az 1895. évi általános mezőgazdasági összeírás –, valamint az állami anyakönyvvezetés 1895. októberével történt bevezetése és a népmozgalmi statisztika ezzel kapcsolatos újjászervezése. Ezek a nagy adatgyűjtések a népszámlálásban közreműködő helyi közegek, illetve a statisztikai személyzet ismereteit tovább bővítették, a központi feldolgozás technikai készségét pedig

²⁵ Vö. Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon*. Budapest, 1902. 809. p.

²⁶ *Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. IX. köt.* Budapest, 1893.

növelték. Az 1897. évi XXXV. törvénycikk szilárdabb alapokra helyezte mind a népszámlálást, mind a statisztikai szolgálatot, amely ezentúl a feladatait jobban kifejező Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal néven működött.

Az 1899. évi XLIII. törvénycikk az új népszámlálásról már erre a törvényre támaszkodva intézkedett. A népszámlálás 1900. december 31-i eszmei időponttal kezdődött és az összeírás az ezt követő tíz nap alatt történt meg. Az előkészítő munkákat Jekelfalussy József irányította, aki azonban a népszámlálás legelején, 1901 februárjában elhunyt. Munkáját a helyébe lépő új igazgató, Vargha Gyula folytatta. A népszámlálási tevékenység tulajdonképpen vezéralakja az 1901-ben aligazgatóvá kinevezett Vizaknai Antal volt.

A népszámlálás tartalmában (kérdőmintáiban és kérdéskörében), a lényegbeli azonosság megőrzése mellett, meglehetősen sok volt a változás és a bővítés 1890-nel szemben. Ezekből csak a legfontosabbakra utalunk. A számlálólapon két teljesen új, nagyjelentőségű kérdéscsoport kutatta a népesség háztulajdonát, illetve a földbirtokviszonyokat. E kérdésekkel a lakosság vagyoni és társadalmi-gazdasági helyzetére igyekeztek rávilágítani, továbbá lehetőség nyílt a mezőgazdasági népesség foglalkozási adatainak régóta esedékes részletes kimutatására. Jelentősen tovább bővültek – és komolyan terhelték a számbavételt – a rendkívül szerteágazó, ám nem szorosan népszámlálási jellegű iparstatisztikai kérdések is. Az 1900. évi népszámlálás a feldolgozásokat széles körben kiterjesztette a katonai népességre; e célból külön számlálólapot készítettek a fegyveres testületekben szolgálatot teljesítők részére. Célul tűzték ki a tényleges népességről a rendes (lakó-) népesség fogalmi bázisára való áttérést is (bár ez a feldolgozás során nem történt meg), ezért részletes tájékoztató adatokat gyűjtöttek az ideiglenesen távollévókról. Kisebb jelentőségű változás, hogy a férfi és női számlálólapokat egységesítették, ezért a nemre vonatkozó kérdőpont most újra szerepelt. Néhány más – így például a betegségekre vagy az illetőségre vonatkozó – kérdés viszont 1900-ban már elmaradt.

Az összeírási munkák felügyeletébe az általános utasítás a járási főszolgabírókat is bevonta. A megnövekedett kérdésanyagra való tekintettel a számlálókterületek javasolt nagyságát 500–1000 főről 300–800 főre csökkentették. Az adóközségek stb. vonatkozó rendelkezések kimaradtak az utasításból, szerepük nyilván megszűnt. Emelte az összeírási művelet színvonalát, hogy bevezették a számlálóbiztosi díjazást. A községekben működő férfi tanítók ezentúl kötelesek voltak elvállalni az összeírói megbízást; szélesebb körű igénybevételük ugyancsak javította a számbavétel pontosságát. A számlálóbiztosok számára a magyar nyelv tudása – első ízben – előfeltétel volt; természetesen a vidékükön használatos nemzetiségi nyelvet is ismerniük kellett. A központi statisztikai hivatal 1900-tól kezdve a községeknek és a városoknak közvetlenül küldte meg a számlálólapokat és utasításokat. A felvételi minták most már csak magyar nyelven jelentek meg, azonban ott, ahol nem magyar ajkúak tömegesebben éltek, a számlálás helyi irányítói a nem magyar ajkú lakosság tájékoztatására kellő számban más nyelvű utasításokat is kaptak. Egyszerűsödött a beterjesztés útja: a népszámlálási anyagokat a főszolgabíró, illetve most már valamennyi városban a polgármester a törvényhatóság első tisztviselőjének közbeékelődése nélkül közvetlenül küldte be a hivatalnak, általában 1901. februárjáig. Az alapvető feldolgozások ezt követően legalább három, sőt utómunkálatokkal és kiegészítésekkel négy-öt évig is eltarthattak.

A számlálólap-feldolgozások köre 1890-hez viszonyítva lényegesen kitágult. Kereteit és tartalmát nincs hely részletezni, azt a népszámlálási kötetekben közzétett adatanyag is jelzi. Ki kell azonban emelni az 1900. évi népszámlálás fontos jellemzőjét: a korábbiaktól eltérően nemcsak a polgári népesség adatait dolgozta fel minél több szempontból, hanem – részben a polgári népességgel egybefoglalva – a katonaságét is. Ennek eredményeképp most először az összes (polgári és katonai) tényleges (jelenlevő) népesség lett a fogalmi alap. Ezt a múlttal való összehasonlítás során – különösen a helyőrséggel rendelkező városok és községek esetében – szem előtt kell tartani. Öröndetes továbbá, hogy az életkor az addiginál több feldolgozásnak lett kombinatív ismérve, csoportokra bontása pedig részletesebb, mint azelőtt. A születési helyre vonatkozó – a belső vándorlások megítéléséhez fontos támpontokat nyújtó – adatok feldolgozása is figyelemreméltóan (a születés helyének törvényhatóságankénti részletezésével, s kivételesen életkorbontással is) bővült.

Az 1900-as népszámlálási kötetek a Magyar Statisztikai Közlemények keretében jelentek meg: a Közlemények Új sorozatát az első két kötet indította. Méretük kisebb volt, mint az előző Új folyambeli köteteké, ami lehetővé tette a forrásmunkák könnyebb kezelését, ugyanakkor a nagy népszámlálási adatkincs nem egyszer csak zsúfoltan vagy értékes adatbontások elhagyásával fért be a

megkisebbedett táblázatokba. Az erősen kombinált – többnyire nagyobb egységek szerinti (országos és törvényhatósági stb.) – feldolgozások eredményei 1902 és 1909 között összesen tíz kötetben kerültek nyilvánosságra. Ezek a következők:

	Cím	A kötet sorszáma	A meg- jelenés éve
I.	A népesség általános leírása községenként	1.	1902
II.	A népesség foglalkozása községenként	2.	1904
III.	A népesség részletes leírása	5.	1907
IV.	A népesség foglalkozása részletesen	9.	1905
V.	A népesség foglalkozásának némely részletei és a vállalati statisztika	12.	1906
VI.	Az ipar körébe tartozó tisztviselő- és egyéb segédszemélyzet munkaideje és munkabére	14.	1905
VII.	A népesség foglalkozása főbb demográfiai adatokkal egybevetve	15.	1906
VII.	„Kiegészítő rész”. A népesség foglalkozása az anyanyelvvel és a hitfelekezettel egybevetve	15.*	1906
VIII.	A közszolgálati ágak és szabadfoglalkozások	16.	1906
IX.	A népesség ház- és földbirtokviszonyai	18.	1907
X.	Végeredmények összefoglalása	27.	1909

* Kézirat gyanánt

A központi statisztikai hivatal ezeken felül még két kiadványát számította az 1900-as népszámlálási kiadványok közé: az igen részletes külterületi jegyzéket tartalmazó 1902. évi helyiségnévtárat, valamint a népszámlálási és népmozgalmi adatok alapján összeállított 1900/1901. évi halandósági táblát.

A népszámlálási közlemények időbeli elhúzódása (az utolsó kötet előszavának időpontja 1909. december volt) részben a népszámláláshoz kapcsolódó más jellegű adatfeldolgozásokkal, illetve a hivatal munkaerejének javát lekötő egyéb rendkívüli munkálatokkal, részben pedig – a III. kötet esetében – a zágrábi statisztikai hivatal késedelmes adatszolgáltatásával magyarázható. A zárókötet előszava még egy fontos szempontra hívja fel a figyelmet: „Az európai államok túlnyomó részében a népszámlálások nem fektetnek súly a népességnek hitfelekezet és nemzetiség szerinti megoszlására. Ha tudakolják is, többnyire megelégszenek a létszám egyszerű megállapításával; nálunk ellenben az összes személyi viszonyok a hitfelekezettel és anyanyelvvel kombinálva dolgoztattak fel, amely eljárás megsokszorozta a feldolgozás munkáját.”

Az 1900-as számbavétel rendkívül nagy horderejű újítása, hogy a foglalkozási és vállalati statisztika adatait községenként is közreadta. Ezzel a községenkénti adatközlési rendszer a legfontosabb szempontokat tekintve teljessé vált. Elemző szöveg a korábbi népszámlálásoktól eltérően – és a tervekkel ellentétben – a különböző tárgykörű kötetekből hiányzik. Az adatok összefoglaló bemutatása és a nagy munkálatok átfogó – a magyarországi népszámlálások történetére is visszatekintő – jellemzése a záró kötetre maradt. Ez az adatelemzés a gyakorlati élet számára megkésett ugyan, de történeti statisztikai forrásértéke igen nagy. Ezen kívül csupán a két községi kötetnek van tömör bevezető elemzése. Az elemzések hiányának nagy hátránya, hogy az adattömeget a felhasználó szinte nyersanyagként, a szükséges utalások és fogalmi felvilágosítások nélkül kapja.

A Studia Censualia Transsilvanica sorozat ötödikként megjelent tagja az 1900. évi népszámlálás első, demográfiai kötetén alapult. Az eredeti forrásmű két községsoros táblát foglal össze. Ezek közül az első összesen 49 rovatban a következő tételeket tartalmazza: terület katasztrális holdakban, a jelenlevő népesség lélekszáma (polgári, katonai, összes), a jelenlevők közül külföldi honos, külföldön távollevők, az összes népesség nemek, életkor, családi állapot, anyanyelv, magyarul tudás, vallás, valamint írni-olvasni tudás szerint, a lakóházak falazata, tetőzete és összes száma. A második községsoros tábla kiemelkedő értékű történeti demográfiai adatforrás: a polgári népesség lélekszámát közli az első négy magyar népszámlálás szerint (1869, 1880, 1890, 1900) az aktuális közigazgatási beosztást követve. A kötetet bevezető általános jelentés törvényhatóságoként, a jelentékenyebb katonai népességgel bíró járások, városok és községek szerint a tényleges szolgálatban álló katonai személyek főbb demográfiai adatait is közreadja.

Az 1900. évi népszámlálás során az anyanyelvi kérdőpont bővült. A számlálólapon az erre vonatkozó kérdés így szerepelt: „Mi az anyanyelve, vagy az a nyelv, amelyet magáénak vall és legjobban és legszívesebben beszél?” Az anyanyelv kérdéséhez fűzött utasítás szerint: „Anyanyelv gyanánt mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet az illető magáénak vall és amelyet legközelebbe beszél.” A továbbiakban az utasítás megjegyzi, hogy az anyanyelv nem mindig „esik össze” a gyermekkorban az anyától elsajátított nyelvvel, majd hozzáteszi: „A még beszélni nem tudó csecsemőknél és némáknál anyanyelv gyanánt a családi nyelv irandó be, amelyen az illető egyén hozzátartozói otthon rendszeresen beszélni szoktak.” Az anyanyelv kérdéshez fűzött magyarázat és az idézett utasítások a kérdés tartalmának lényegi átalakulását jelzik 1880-hoz képest. Már az 1890. évi népszámlálás során felmerült: „jó volna – az utasításban vagy egyebütt – felvilágosítani a népet, hogy ez [vagyis az anyanyelv] alatt nem azt a nyelvet értjük, amelyen az illető egyén beszélni tanult, sem azt, amelyen szülői beszéltek.”²⁷ Az 1900. évi népszámlálás előkészítői ebben az irányban léptek tovább, így az anyanyelv fogalma most már inkább a sokat vitatott ausztriai formulához, azaz a hétköznapi beszélt nyelvhez közelített. Ennek megfelelően a kapott feleletek is átértelmeződnek, amit figyelembe kell venni az 1900. évi (majd később az 1910-es) eredmények értékelése során.

Az anyanyelven kívül az előző két népszámlálás a más „hazai nyelvek” ismeretét tudakolta. Mivel azonban gyakran sem a számlálók, sem a megszámláltak nem voltak tisztában azzal, melyek is a hazai nyelvek, 1900-ban egyszerűbbnek látszott a kérdést úgy feltenni: az anyanyelven kívül mely más nyelven beszél még?

Anyanyelvként 1900-ban is csak élő nyelvet lehetett bejegyezni, tehát a „latin, zsidó és héber nyelv nem mutatható ki”. Mint arról a népszámlálás előkészületeit és végrehajtását elemző összefoglaló kötet is beszámol: „az utasítás s a törvényhatóságok székhelyén tartott beoktató értekezletek különösen is hangsúlyozták, hogy az anyanyelv bejegyzésének minden kényszertől mentesen kell történnie, s e tekintetben a statisztikai hivatal semmi figyelmeztetést el nem mulasztott, hogy az anyanyelvi adatok a felek valóságos érzéseinek, nem pedig egyik-másik számlálóbiztos hajlandóságának legyenek kifejezései”. A tárgyilagos adatfelvételre való nyomatékos figyelemfelhívást az 1890-ben tapasztalható – a magyarság irányában elfogult – téves adatfelvételek tették szükségessé. Ekkor egyes vidékeken a magyar nyelv ismeretét a magyarság kritériumának vették, „s túlzott optimizmussal mutatták ki magyarnak a más ajkú népesség magyarul beszélő részét is.” A statisztikai hivatal megítélése szerint ilyen esetek 1900-ban már nem fordultak elő.²⁸

A I. népszámlálási kötet anyanyelvi és vallási rovatai egy-egy tétel elhagyása, illetve összevonása révén egyszerűsödtek: a vend népesség adatai visszakerültek az egyéb anyanyelvűek közé, az „egyéb felekezetűek” gyűjtőrovat keresztény, illetőleg nem keresztény felekezetűekre bontása pedig megszűnt. Az örmény katolikusokat az 1900-as népszámlálással kezdődően a római katolikusok rovatában mutatták ki. Fontos újítása a közleménynek, hogy a táblákhoz jegyzetanyag is kapcsolódik, amely jelentősebb számú egyéb anyanyelvű esetében arról nyújt képet, hogy a gyűjtőrovatban milyen anyanyelvűek szerepelnek figyelemre méltóbb számban vagy arányban. Így a felhasználó, ha csak közvetve is, információkhoz jut egyes töredék, illetve szórvány, ám helyenként komolyabb etnikai zárványt képező csoportok, például a cigányok, bolgárok, csehek vagy krassovánok lokális jelenlétéről, elhelyezkedéséről, településen belüli súlyukról. A krassovánokat ez alkalommal már nem a horvátok közé sorolták be, hanem ez egyéb nyelvűek között szerepeltették.

A népességet részletesen leíró III. kötet táblái törvényhatósági részletezésük és általában nemenkénti bontásúak. A népesség anyanyelvi megoszlását áttekintő tábla az egyéb nyelvűek közül megadja a vendek, egy rovatban összevonva a bunyevácok, sokácok, dalmátok és illírek, ugyancsak közös rovatban a bolgárok és krassovánok, ezen felül pedig a bosnyákok, a csehek és morvák, a lengyelek, a cigányok, az örmények, valamint az olaszok számát. A népesség vallását kimutató táblasorok többsége az „egyéb felekezetűek” rovatot keresztény, illetve nem keresztény felekezetek szerint is tagolja. Kiterjed továbbá az ismeretlen vallásúakra, a bevett felekezeten kívül állók közül pedig a nazarénusokra és baptistákra. Ez utóbbi két kategóriának a népesség vallását a nyelvismerettel kombináló táblasor is önálló rovatot szentel. Ez a kötet is kimutatja természetesen az anyanyelv és felekezet összefüggéseit. A nyelvismeretet részletesen ezúttal is csak a magyar anyanyelvűeknél dolgozták fel

²⁷ Bokor Gusztáv: i.m. 148. p.

²⁸ *Magyar Statisztikai Közlemények. Új s. 27. köt.* Budapest, 1907. 32.* p.

(a vallással is kombinálva), mégpedig az anyanyelv után első helyen megnevezett: német, szlovák, román, rutén, horvát, szerb, valamint összefoglalóan az egyéb nyelvek szerint. A nem magyar nyelvűeknek (az előbb felsorolt nyelvenként, ugyancsak felekezeti részletezéssel) kizárólag a magyarul tudását dolgozták fel. A kötet ezen felül a népesség anyanyelv, nyelvismeret, illetőleg vallás szerinti megoszlását korcsoportok szerint is részletezi, anyanyelvét és vallását külön-külön összeveti a családi állapottal és a műveltséggel, ezen felül az írni-olvasni tudók anyanyelv, illetve felekezet szerinti adatait az életkorral is kombinálja.

A foglalkozásdemográfiai feldolgozás keretében a VII. kötet kiegészítő része, valamint a VIII. kötet tartalmaz még anyanyelv és magyarul tudás, valamint vallási megoszlás szerinti számokat. Ez utóbbi kötet a közszolgálati és szabad foglalkozású értelmiségi elem demográfiáját vázolja fel; a főcsoportok mellett országosan valamennyi, törvényhatóságokként pedig a fontosabb alcsoportokról található benne adatok. Ezen felül egy kiegészítő tábla a magyarországi elemi iskolai tanítók és tanítónők, a népoktatással foglalkozó szerzetesek és apácák, továbbá a lelkészek és segédlelkészek anyanyelvi megoszlásáról és magyarul tudásáról ad képet.

Az 1910. évi népszámlálás

A régi Magyarország utolsó népességi leltározására az 1910. évi VIII. törvénycikk értelmében került sor. Eszmei időpontja 1910. december 31. éjfél volt, és a helyszíni munkálatokat az eddigiekhez hasonlóan az új esztendő első tíz napján kellett lebonyolítani. A népszámlálás megkezdésekor két elismert szakember állt a statisztikai hivatal élén: Vargha Gyula igazgató és Vizaknai Antal aligazgató, akinek a népszámlálás mintaszerű előkészítése is köszönhető. A feldolgozó munkálatok befejezése és az eredmények közreadása azonban már utódaik nevéhez fűződik. Vizaknai Antal ugyanis 1911-ben elhunyt, Vargha Gyulát pedig 1914-ben kereskedelemügyi államtitkárrá nevezték ki. Az igazgatói székbe Buday László került, aki a munkák során mindvégig Vizaknai első munkatársára és hivatott utódára, Kovács Alajosra támaszkodhatott.

A népszámlálási adatfelvétel jelentős technikai jellegű újítása volt, hogy a feleletrovatban előrenyomtatott válaszzavakat rendszerezítettek. Az anyanyelvet és az azon kívül beszélt többi nyelvet azonban a tévedések és visszaélések elkerülése céljából változatlanul be kellett írni. Egyéb kisebb formai változtatások mellett a nyomtatvány tartalmilag is tovább módosult. Így például igen fontos és korszerű kezdeményezésként a nem és családi állapot kettős kérdéséhez a házasságban született gyermekek számának tudakolása csatlakozott. A vizsgálódás célja a házasság termékenység alakulásának megvilágítása volt. A Magyarországon első ízben rögzített adatok tudományos és gyakorlati szempontból is kimagasló értékűnek ígérkező feldolgozása azonban sajnos elmaradt. Hasonló jelentős újítás volt, hogy az addig csupán az alpműveltségre (írni-olvasni tudásra) szorítkozó kérdőpontot a közepiskola 8. osztályával bezárólag iskolai végzettségi kérdéssé szélesítették. A főfoglalkozásra vonatkozó alapkérdésre most már nemcsak a keresők válaszoltak, hanem a 6 évnél idősebb egész lakosság. A lakosság vándorlásának figyelemmel kísérése szempontjából új kérdést jelentett a lakóhely és a lakóhelyen való tartózkodás időtartama, valamint a korábbi külföldi tartózkodás tudakolása. Utóbbtól egyúttal kulturális felvilágosításokat reméltek, de a visszavándorlási statisztika kiegészítésére is szánták. A népesség fizikai fejlettségének megvilágítása céljából most kérdezték azt is, hogy volt-e a meg számlált katona. Elmaradtak az 1900. évi részletes iparstatisztikai kérdőpontok, helyettük azonban a 24 éven felüli férfinépességre vonatkozóan a választójogi reform céljait szolgáló kérdések terheltek a népszámlálást.

Az összeírási munkálatok rendje annyiban változott, hogy a résztvevők köre külön e célra alkalmazott felülvizsgálóval bővült ki, a községekben kitöltött kérdőanyag visszaküldése pedig a főszolgabíró kiiktatásával közvetlenül történt. Mivel a választójogi reformmal kapcsolatos kérdéskör korántsem nehezedett akkora súllyal a népszámlálásra, mint egy évtizede az iparstatisztikai felvétel, a számlálókörületek lélekszámkerete a korábbi 300–800-ról 400–1200-ra nőtt. A számlálóbiztosok részére a magyar nyelv tudása ezúttal is előfeltétel volt, de az általános utasítás 1910-ben is kiemelte „az illető kerületben használatos egyéb nyelvek” ismeretének a szükségességét. Ezen kívül a központ most is kellő példányszámban bocsátott az összeírók rendelkezésére megfelelő (nem magyar nyelvű) nyom-

tatványokat. A számlálóbiztosoknak a kitöltött nyomtatványokat a gyűjtőívvel január 15-ig kellett leadniuk. A felülvizsgálat záró időpontja január 29., az összeírási anyag felterjesztésének határideje pedig január 31. volt. Ezt az időrendet sikerült zavartalanul betartani, így az előzetes eredmények meglehetősen korán, már 1911. márciusában napvilágot láttak.

A feldolgozási kör a korábbival lényegében azonos maradt, e kereteken belül azonban most is több változtatás történt. Ezekből csupán kettőre utalunk. 1910-ben első ízben készült – bár nem teljesen átfogó – adatfeldolgozás a külterületi lakotthelyek népességéről s rendszeresebbé vált a városok demográfiai viszonyainak városrészek (kerületek) szerinti kimutatása is. Tartalmi szempontból figyelmet érdemel, hogy a népszámlálás eredményeit immár minden vonatkozásban a katonaság beszámításával dolgozták fel.

A népszámlálási kiadványok változatlanul a Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozatának keretében, az 1900-as tíz helyett azonban csupán hat, bár valamivel testesebb kötetben jelentek meg. A első publikáció időpontja 1912 volt és évenként kiadott újabb kötetekkel az egész számhalmaz 1916-ban lényegileg hozzáférhetővé vált. Csúpn a záró kötet maradt ezúttal is jóval későbbre: kilenc és fél évvel a népszámlálás eszmei időpontja után, 1920 júniusában hagyta el a nyomdát. De ebbe már a fokozódó háborús nehézségek és a békeelőkészítés során felmerülő rendkívüli munkálatok is belejátszottak. Az I., a II. és a záró kötet tárgyköre mindkét népszámlálásnál azonos volt. Az 1900-as népszámlálás harmadik kötetének anyaga most az V. kötetet töltötte meg. A többi 1900-as kiadvány tartalma viszont 1910-ben összevontan jelent meg: az 1910-es III. kötet a tíz évvel korábbi negyedik és ötödik, a IV. pedig az 1900. évi hetedik, nyolcadik és kilencedik kötetnek felel meg (és a kézirat gyanánt kiadott akkori kötet anyagát is magában foglalja). Az egyes kötetek az alábbiak.

	Cím	A kötet sorszáma	A megjelenés éve
I.	A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint	42.	1912
II.	A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként	48.	1913
III.	A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika	52.	1914
IV.	A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonya	56.	1915
V.	Részletes demográfia	61.	1916
VI.	Végeredmények összefoglalása	64.	1920

A forrásművet ez alkalommal is hasznosan egészítette ki a Helységnevtár 1913. évi kötete, amely – az 1902. évihez hasonlóan – a közigazgatási beosztásuk szerint felsorakozó városokhoz és községekhez hozzákapcsolta az odatartozó pusztákat, telepeket és egyéb külterületi lakotthelyeket (lélekszámukkal együtt), a legkisebbekre is kiterjedően. A választójogi reform céljaira a népszámlálás keretében végzett adatfelvétel eredményei más szerv kiadásában, a választójogi irományok keretében szintén hozzáférhetővé váltak. Részben ugyancsak népszámlálási alapon nyugvó feldolgozás volt az 1912. évi vakságügyi statisztika. Érdemes megemlíteni a világháború alatt lebonyolított 1917., illetve 1918. évi nép- és állatösszeírásokat; közülük az 1917. évinek az eredményeit a központi statisztikai hivatal közreadta s ezzel némi támpontot nyújtott az 1910-es felvétel adatainak továbbvezetéséhez. Az évtized utolsó éveiben a békeelőkészítéssel és a békétárgyalásokkal kapcsolatban nagyjelentőségű statisztikai tevékenység folyt a hivatal keretében. Ennek során számos memorandum, vitairat, tanulmány, térkép és grafikon született, népességi téren túlnyomóan szintén az 1910. évi népszámlálásra támaszkodva. Különösen gazdag volt az erdélyrészi anyag. A történeti statisztikai forrásértékkel is bíró feldolgozások legjavát „A magyar békétárgyalások” című nagyalakú négykötetes mű tette közzé 1920-ban.

Az 1910. évi számbavételből községi adatokat ezúttal is az első két kötet közölt, a legjellegzetesebb mutatókra szorítkozva. A részletesebb eredményeket és a kombinációkat a három további kötet publikálta. Szöveges adatelemzés tömörebben a két községi forrásműben, behatóan pedig a zárókötetben található.

Az I. kötet (mely a jelen kiadványnak is alapul szolgált) részletes kimutatásaiban 1900-zal szemben kettő helyett három táblát tartalmaz. A két megismételt tábla közül az első ugyanazokat az adatokat részletezi, mint tíz évvel korábban. A második megismételt (ezúttal 3. sz.) tábla az 1900-es

újítás nyomán a községek és városok 1869–1910. évi (öt népszámlálás szerinti) polgári lélekszámát foglalja össze. Történeti forrásértékét növeli, hogy jegyzetben utal a községek státusában beállott változásokra (alakulás, beolvadás, kiválás), sőt a helyi hatóságoktól bekért jelentések alapján az 1880 óta mutatkozó feltűnő lélekszámváltozásokra is magyarázattal szolgál. A két megismételt tábla közé ékelte 2. sz. részletes kimutatás az 1. sz. községenkénti demográfiai táblához kapcsolódik: a községi adatok egy részét a 100 léleknél népesebb puszták, telepek, tanyacsoportok és egyéb külterületi lakott helyek szerint bontja tovább. Esetenként ennél kisebb egységek is bekerültek az összeállításba; például amelyekben összesen legalább 100 személy volt szétszórta tanyák stb. lakója (itt az adatok az összes külterületről egybevonat szerepelnek), vagy pedig ahol a 100 léleknél kisebb külterületi népesség aránytalanul nagy volt a község lakosságához képest. A táblában részletezett külterületek száma kevesebb, mint amennyi az 1913. évi Helységnevtárban található. Ugyanitt a 20 ezernél népesebb városok részének (kerületeinek) adatai is helyet kaptak, de csupán a polgári népességükre vonatkozóan. A katonai népesség főbb demográfiai adatait az 1900. évi közleményhez hasonlóan itt is a bevezető elemző szöveg utolsó táblája részletezi.

Az 1910. évi népszámlálás anyanyelvre és nyelvtudásra vonatkozó kérdésfeltevése azonos volt az 1900. évvel. A felvételnél követett gyakorlatról a végrehajtási utasítás a tíz évvel korábbi szabályozás szellemében a következőképp tájékoztat: „Anyanyelv gyanánt minden befolyástól menten, a valósághoz híven, mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet az illető egyén magáénak vall s amelyen legjobban és legszívesebben beszél. Ennélfogva megjegyzendő, hogy ámbár az anyanyelv a legtöbbször azonos azzal a nyelvvel, amelyet ki-ki gyermekkorában és rendszerint az anyjától tanult, mégis előfordulhat az az eset is, hogy a gyermek anyanyelve más, mint az anyjéé, különösen, ha a gyermek kisdudóvódában, iskolákban vagy egyéb társadalmi érintkezés által, vagy annak következtében, hogy szülői különböző anyanyelvűek, az anyjától különböző, más nyelvet sajátított el. A még beszélni nem tudó csecsemőknél és a némáknál anyanyelv gyanánt a család nyelve, vagyis az a nyelv irandó be, amelyen az illető egyén hozzátartozói otthon rendszerint beszélni szoktak. Megjegyzendő továbbá, hogy anyanyelv gyanánt mindig csak egy nyelvet szabad kimutatni, az egy nyelven kívül esetleg beszélt egyéb nyelveket a 13. rovatba kell bejegyezni. Úgy anyanyelv, valamint más beszélt nyelv gyanánt is mindig csak élő nyelv írható be, ennélfogva a zsidó vagy héber nyelv nem mutatható ki. Az ország némely vidékén található zsidó vallású egyéneknek tehát, akik a héberrel kevert, rontott német nyelvet, az úgynevezett jargont használják, a német nyelvet kell bejegyezni. Ami az anyanyelven kívül beszélt egyéb nyelveket illeti, ezek kitüntetéséhez nem okvetlenül szükséges, hogy valaki az illető nyelvet kifogástalan nyelvtani tökéletességgel bírja, hanem elégséges, ha azon nyelven életviszonyainak megfelelően másokat megérteni és magát másokkal megértetni képes.”²⁹

Az utasítás a korábbihoz képest tovább árnyalta az anyanyelv fogalmát s egyúttal nyomatékosította a már 1900-ban is észlelt fogalmi elmozdulást a beszélt nyelv irányában. (Az anyanyelv fogalmát immár határozottan különválasztották az anyától tanult nyelv fogalmától, s eközben kihangsúlyozták a társadalmi érintkezés hatásait e nyelv választása során.) Az újabb változtatás, ha alapvetően nem is törte meg a magyar anyanyelvi statisztika viszonylagos egyöntetűségét, a tíz évvel korábbinál valószínűleg nagyobb mértékben befolyásolta az adatok állagát. A kérdőpont-módosulásra tehát ezúttal is érdemes tekintettel lenni az anyanyelvi erőviszonyokban bekövetkezett változások regisztrálása során.

A községi részletezésű I. kötet anyanyelvi és felekezeti rovatai csak annyiban változtak 1900-hoz képest, hogy a sorrendben néhány felekezet helyet cserélt. A táblákhoz kapcsolódó jegyzetanyag terjedelmesebb, mint korábban volt; az egyéb anyanyelv mellett szükség szerint az egyéb felekezet gyűjtőrovat tartalmának részletezésére (baptisták, nazarénusok stb.), illetve a római katolikusok rovatánál a népesebb örmény katolikus közösségek számszerű jelzésére is sor kerül.

A népesség részletes demográfiáját tartalmazó V. kötet tartalmilag csaknem teljesen megegyezik az 1900. évi megfelelő kötetével. A fő áttekintés tovább bővült, miután az anyanyelvek, illetve felekezetek szám szerinti kimutatása kiterjedt a francia, angol, orosz, török, görög és spanyol nyelvre, valamint az anglikán és mohamedán vallásra is. Komoly tartalmi gazdagodást jelent, hogy a nyelvismereti táblákban most már nem csak az anyanyelv után első helyen megnevezett, hanem valamennyi beszélt nyelvet és nem csupán a magyarok, hanem mindegyik kiemelt nemzetiség esetében

²⁹ Idézi Dávid Zoltán: *A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene*. Valóság. XXIII, 1980. 8. sz. 88–89. p.

számbavették. Ezzel a nyelvismereti adatok feldolgozása (a lehetőség és célszerűség határain belül) teljessé vált, az adatgyűjtemény pedig nemzetközileg is példamutató bőségűnek mondható.

A IV. kötetben foglalt, anyanyelv, magyarul tudás és felekezet szerint is részletezett foglalkozásdemográfiai adatok köre lényegében az 1900. évi VII. kiegészítő és VIII. kötetben foglaltaknak felel meg.